

Ὁ Ἰωάννης Μεταξᾶς πολιτικός ἡγέτης.

Μεταξᾶς

Τ Ο Π Ρ Ο Σ Ω Π Ι Κ Ο Τ Ο Υ
Η Μ Ε Ρ Ο Λ Ο Γ Ι Ο

★ ★ ★

1921-1932

Ἐπιμέλεια : ΠΑΝ. Μ. ΣΙΦΝΑΙΟΣ

Ι Κ Α Ρ Ο Σ
1964

17 Μαρτίου, Τετάρτη

Ἵποθέσεις, ἐξακολουθοῦμεν μελέτην ἀγορᾶς σπιτιοῦ.— Τρούμπα.— Τηλεγραφοῦ Μπάμπη ὄχι διὰ κάσας.

Οἱ Ἑλληγες δὲν ἠδυνήθησαν εἰσέτι νὰ κυριεύσῃσι τὸ Ἑσκή-Σεχρή.

18 Μαρτίου, Πέμπτη

Μετακόμισις βιβλιοθηκῶν μου.

19 Μαρτίου, Παρασκευὴ - 20 Μαρτίου, Σάββατον

Ξενυκτῶ τακτοποιῶν βιβλία μου. Ἀναμνήσεις.

21 Μαρτίου, Κυριακὴ

Ἐκδρομὴ μετ' οἰκογένειαν εἰς Ἀκρόπολιν ἐπίσης ἀπόγευμα. Ἐπιστρέφωμεν πεζῇ νύκτα.— Δυσκολίαι στρατοῦ πρὸ Ἑσκή-Σεχρή.

22 Μαρτίου, Δευτέρα

Ἦττα ἐνώπιον Ἑσκή-Σεχρή. Προσπάθειαι διαφόρων φίλων νὰ με πείσωσι ὅτι πρέπει νὰ ἐπανεέλθω εἰς τὸν στρατόν. Οὐδεὶς ὅμως ἐπίσημος μοῦ εἶπε τίποτε. Ὁμιλοῦν ὄλοι διὰ παλαιὸν ἐπιτελεῖον. Ὡστε με θέλουν ἐν συνδυασμῷ, διὰ νὰ ἔχωμεν τὰς ἀηδίας τοῦ παρελθόντος. Ἀδύνατον! Ἄθ μείνω εἰς τὴν ἄκρην μου.

23 Μαρτίου, Τρίτη

Συμφωνοῦμεν μετ' Κυριακόν, δικηγόρον Γρόμαν. Ἵποθεσις ἐτελείωσεν.— Ἐξακολουθοῦν ὑποδείξεις φίλων. Ἀδύνατον! Βλέπω Βερνάρδον. Δὲν εἰμπορεῖ νὰ ἔλθῃ σπῆτι μου. Θέλει νὰ μοῦ ἐκθέσῃ ἰδέας του. Εἰμπόρεσεν ὅμως νὰ ὑπάγῃ εἰς τὸ σπῆτι τοῦ Δούσμανη καὶ τοῦ Φώντα.

24 Μαρτίου, Τετάρτη

Εἶδῃσις «Ἐλευθέρου Τύπου» περὶ ἀρχιστρατηγίας μου· διάψευσις «Ἀθηναϊκῆς». Ἐπιβεβαιώσις Πεσματζόγλου καὶ Χαλκοκονδύλη. Φῆμαι. Δηλώσις μου εἰς Πεσματζόγλου καὶ Χαλκοκονδύλην ἐσπέρας. Νὰ μὴ τολμήσῃ κανεὶς νὰ με συνδυάσῃ μετ' ἄλλους! Ἰδίως με Δούσμανη!— Ἀπόγευμα. Με Βερνάρδον καὶ Φώντα. Τὰ τοῦ μετώπου, ἦττα! Παραμοναὶ καταστροφῆς¹; Τελείως ἀπαράσκευοι: Κυβέρνησις ὑπεύθυνος. Σχέδια διὰ Ἀφιὸν-Καρὰ-Χισάρ. Συμβουλὴ μου εἰς Βερνάρδον, νὰ μείνουν εἰς στενὴν ἐπαφὴν πρὸς Ἑσκή-Σεχρή διὰ νὰ τοὺς συγκρατοῦν.— Ἐτελείωσε συμβόλαιον. Ἵπογραφή Παρασκευῆν. Γράφω Μπάμπη, μαμᾶς, Ἰάσονος, Μακρῆ, Ἀλεξάντου. Στείλαμεν γράμμα εἰς Βατιμπέλλα μετ' Ἰγγλέσην, διὰ ὑπόθεσιν Μπάμπη μετ' σχετικᾶ.

1. Πρόκειται γιὰ τὴν ἐπικίνδυνον ἀνεπίθεσιν τοῦ Ἰσμέτ Πασᾶ κατὰ τοῦ Α' Σώματος Στρατοῦ, τὴν ὁποία ἀναχαίτισε τὸ 34 Σύνταγμα Πεζικοῦ. (βλ. εἰσαγωγικὸ σημείωμα, σελ. 45).

25 Μαρτίου, Πέμπτη

Ἀπόγευμα ἔρχεται Ἐξαδάκτυλος. Βράδυ εἰς τοῦ Πρωτοπαπαδάκη μετ' Γούναρην καὶ Ἐξαδάκτυλον (ἴδε σημείωσιν ὀμιλίας).

Προσπάθειαι νὰ με πείσωσι νὰ εἰσέλθω εἰς Ἐπιτελεῖον Παπούλα. Ἀγανάκτησίς μου. Πρότασις περὶ ἀρχιστρατηγίας. Τὴν ἀποκρούω. Δὲν δύναμαι νὰ ἀναλάβω τὰς εὐθύναις τῶν πράξεων τοῦ Παπούλα.

Ἐν περιπτώσει ὑπεκφυγῆς Παπούλα, μετάβασις Γούναρη ἐπὶ τόπου. Δέχομαι νὰ τὸν συνοδεύσω.

Ἰκεσία πρὸς ἐμέ. Ἀδύνατον νὰ ὑποχωρήσω. Μέχρι 3 μετὰ μεσονύκτιον.— Ἐπειτα εἰς Χαλκοκονδύλην. Διηγοῦμαι. Σύσκεψις: ἰδέα του νὰ δεχθῶ ὅπως παίζω ἐπιτυχίαν.— Ἐπιστρέφω σπῆτι πρῶτ' Παρασκευῆς.

(Στὸ προσωπικὸ Ἀρχεῖο τοῦ Ι. Μεταξᾶ βρέθηκε, γραμμένο μετ' τὸ χεῖρ του, τὸ μνημόνιο τῆς πρώτης αὐτῆς συνομιλίας, ποὺ ἀναφέρεται στὴν παραπάνω ἐγγραφή. Τὸ παραθέτομε ἀκέραιον).

Συνομιλία μετὰξὺ Γούναρη, Πρωτοπαπαδάκη καὶ ἐμοῦ.

Τὴν 25 Μαρτίου 1921.

Τὸ ἀπόγευμα τῆς 25 Μαρτίου 1921 (Πέμπτην), ὁ κ. Ἀθαν. Ἐξαδάκτυλος ἦλθεν εἰς τὴν ἐν Ν. Φαλήρῳ κατοικίαν μου καὶ μοὶ μετέφερε τὴν παράκλησιν τοῦ κ. Γούναρη νὰ συναντηθῶ μετ' αὐτοῦ τὸ ἑσπέρας τῆς αὐτῆς εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ κ. Πρωτοπαπαδάκη. Μοὶ εἶπεν ὅτι ἐπρόκειτο νὰ ὀμιλήσωμεν ἐπὶ τῆς ἐν Μ. Ἀσίᾳ καταστάσεως ἀπὸ γενικῆς ἀπόψεως.

Τὸ ἑσπέρας, ὥραν 10 μ.μ., συνητήθη μετὰ τοῦ κ. Γούναρη εἰς τοῦ κ. Πρωτοπαπαδάκη. Εἰς τὴν συνέντευξίν μας ταύτην ἔλαβον μέρος οἱ κ. κ. Πρωτοπαπαδάκης καὶ Ἐξαδάκτυλος. Οὐδεὶς ἕτερος ἦτο παρών.

Μὲ ἠρώτησαν πῶς βλέπω τὴν κατάστασιν. Ἀπήντησα, ὅτι ἀγνοῶ τὰς λεπτομερείαις τῆς τακτικῆς καταστάσεως, ἔχω ὅμως τὴν ἐντύπωσιν ὅτι αἱ δυνάμεις εἶναι ἀνεπαρκεῖς διὰ τὴν ἐπιχείρησιν: ἤρκει νὰ ἀναλογισθῇ τις μόνον τὸ μέτωπον μήκους ὑπὲρ τὰ 300 χιλίωμ. καὶ τὸ βάθος ἀκόμη περισσότερον, τὸ μήκος τῶν συγκοινωνιῶν, τὸ δυσχερέστατον τοῦ ἐδάφους, τὴν ἐχθρότητα τῶν κατοίκων. Ἐξέφρασα τὴν ἀπορίαν μου, πῶς ἀπεφασίσθη τόσον σπουδαία ἐπιχείρησις— δηλ. ἡ τῆς καταλήψεως τῆς Ἀγκύρας— μετ' ὅσον ἀσθενεῖς δυνάμεις. Μοὶ ἐξήγησαν τότε διὰ μακρῶν, ὅτι ἐβασίσθησαν ἐπὶ τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν μέχρι Ἰανουαρίου ἐπιχειρήσεων καὶ ἰδίᾳ ἐπὶ τῆς τότε γενομένης μεγάλης πρὸς Ἑσκή-Σεχρή ἀναγνωρίσεως. Ἀπήντησα, ὅτι ἔδει εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς νὰ ἐννοηθῇ ὅτι ἐπρόκειτο περὶ πολέμου πρὸς τὴν Τουρκίαν, πρὸς ὀλόκληρον δηλ. τὸ Τουρκικὸν ἔθνος.

Μὲ ἠρώτησαν τί ἔδει νὰ γίνῃ, προϋποτιθεμένου ὅτι δὲν ἦτο δυνατόν

νὰ ἐπέλθῃ εἰρηνικὸς διακανονισμός. Ἀπὴντησα, ὅτι ἔπρεπε νὰ γίνῃ γενικὴ ἐπιστράτευσις, νὰ συγκροτηθῇ ὁ στρατός πρὸς πόλεμον καὶ νὰ κτυπηθῇ ὁ Κεμάλ δι' ὀλοκλήρου τῆς δυνάμεως τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ. Μοὶ ἀπήντησαν, ὅτι αἱ ὀλίγαι ἡλικίαι, αἵτινες ἀπέμεναν, δὲν θὰ προσέθεταν μεγάλην δύναμιν εἰς τὸν ὅλον στρατόν, ἀλλὰ, τὸ κυριώτερον, δὲν ἠδύνατο νὰ ἐπεκταθῇ ἡ ἐπιστράτευσις καὶ ἐπὶ ἄλλων ἡλικιῶν, διότι ἔλειπαν ὅπλα πεζικοῦ. Ὁ κ. Πρωτοπαπαδάκης μοὶ ἔδειξε τότε κατάστασιν, ἐκ τῆς ὁποίας κατεδεικνύετο, ὅτι ὑπῆρχον μόνον 72 χιλ. μάνλιχερ, 27 χιλ. Lebel καὶ μερικαὶ χιλ. γκρά. Τὰ δύο πρῶτα ποσὰ μόλις ἐξήρκουν διὰ τὴν ἤδη ἐπιστρατευθεῖσαν δύναμιν.

Ἐκ τῶν πληροφοριῶν των ἐξήγετο, ὅτι εἰς Μ. Ἀσίαν κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς μάχης τοῦ Ἑσκή-Σεχέρ ὑπῆρχε δύναμις περίπου 115 χιλ. ἀνδρῶν, καὶ ὅτι εἰς τὴν μάχην αὐτὴν ἔλαβε μέρος οὐχὶ πλέον τῶν 15 χιλ. τυφεκίων. Δὲν ἐγνώριζον διόλου τὴν διανομὴν τῆς δυνάμεως καὶ συνεπῶς δὲν ἠδύνατο νὰ δικαιολογήσῃ τὴν τοιαύτην δυσαναλογίαν τῶν μαχητῶν πρὸς τὴν ὅλην δύναμιν.

Ἐξήτησα τότε νὰ ἐννοήσω ποῖαι ἦσαν αἱ πολεμικαὶ προθέσεις τῆς Κυβερνήσεως. Μοὶ ἀπήντησαν ὅτι ἐνόμιζον ὅτι διὰ τῆς καταλήψεως τοῦ σιδηροδρομικοῦ τμήματος Ἐφιόν-Καρά-Χισάρ — Ἑσκή-Σεχέρ καὶ τῆς μετέπειτα καταλήψεως τῆς Ἀγκύρας καὶ τοῦ Ἰκονίου, θὰ κατελύετο ἡ ἀντίστασις τοῦ Κεμάλ καὶ θὰ ἐπείθετο οὗτος νὰ υπογράψῃ τὴν εἰρήνην. Ἀπὴντησα, ὅτι, ἀσχέτως μὲ τὸ ἀνεπαρκές τῆς ἐν Μ. Ἀσίᾳ δυνάμεώς μας πρὸς τοιαύτην ἐνέργειαν, αὐτὴ αὐτὴ ἢ τοιαύτη ἐνέργεια δὲν θὰ ἤγε πρὸς τὸ ἐπιδιωκόμενον ἀποτέλεσμα· διότι ἡ τουρκικὴ ἀντίστασις θὰ μετετίθετο περαιτέρω εἰς τὸ ἐσωτερικόν, θὰ ἔδει νὰ καταλάβωμεν ὀλόκληρον τὴν Μ. Ἀσίαν καὶ νὰ ἐξασφαλίσωμεν τὴν κατοχὴν αὐτῆς ὅπως πεισθῶσιν οἱ Τοῦρκοι εἰς εἰρήνην ἣτις πράγματι θὰ ἦτο ἡ ἀρχὴ καταλύσεως τοῦ κράτους των. Πρὸς τοιοῦτον πόλεμον θὰ ἦσαν ἀνεπαρκεῖς αἱ δυνάμεις τῆς Ἑλλάδος. Εἶπον, ὅτι ἐγὼ πάντοτε, ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Βενιζέλου, εἶχον τὴν ἰδέαν αὐτὴν, τῆς σημερινῆς ἀνεπαρκείας τῆς Ἑλλάδος πρὸς κατάλυσιν τοῦ Τουρκικοῦ Κράτους καὶ διὰ τοῦτο πάντοτε κατεδίκασα τὰς ἐν Μ. Ἀσίᾳ στρατιωτικὰς ἐπιχειρήσεις. Συνεπῶς δὲν ἔβλεπα τὸ τέρμα τοῦ νῦν διεξαγομένου πολέμου.

Ὁ κ. Γούναρης τότε μοὶ ἐξέθεσε διατὶ ἠναγκάσθη νὰ συνεχίσῃ τὴν πολιτικὴν τοῦ κ. Βενιζέλου, καὶ διατὶ δὲν ἠδυνήθη ἐν Λονδίῳ νὰ εὕρῃ συμβιβαστικὴν λύσιν, ὅπως τερματισθῇ ὁ πόλεμος. Ἐθεώρει ὅτι ἀδυναμία τῆς Ἑλλάδος νὰ νικήσῃ θὰ ἐπιφέρῃ οὐ μόνον τὴν ἀπώλειαν τῆς Σμύρνης, ἀλλὰ καὶ τῆς Θράκης. Ἀπὴντησα, ὅτι δὲν ἔχω τὰ στοιχεῖα ὅπως κρίνω τίνι τρόπῳ θὰ ἀπέφυγε διπλωματικῶς τὴν τοιαύτην ζημίαν ἢ Ἑλλάς, ἀλλὰ ἡ ἀδυναμία αὐτῆς ὅπως νικήσῃ ὀριστικῶς, δηλ. ἀναγκάσῃ τὴν Τουρκίαν εἰς ὑποταγὴν, ἦτο δι' ἐμὲ προφανές.

Μοὶ ἐξητήθη τότε ἡ γνώμη, πῶς θεωρῶ τὴν Τουρκικὴν στρατιωτικὴν

Ἀναστάσιος Παπούλας.

Ἀρχιστράτηγος, ἀπὸ τὸν Νοέμβριον 1920 ἕως τὸν Μάιον 1922.

κατάστασιν. Ἀπήντησα, ὅτι θεωρῶ ταύτην κρίσιμον, ὄχι μόνον ἕνεκα τοῦ ὀλιγαριθμοῦ τῶν δυνάμεων, ἀλλὰ καὶ ἕνεκα τῆς διαιρέσεως αὐτῶν εἰς δύο ὁμάδας ἀσκέτους καὶ λίαν ἀπεχούσας ἀλλήλων. Ἐπηκολούθησε μακρὰ συζήτησις ἐπὶ τῶν λεπτομερειῶν τῆς μάχης τοῦ Ἑσκή-Σεχέρ, τῶν δυνάμεων τοῦ ἀντιπάλου, τῆς πιθανῆς αὐξήσεως αὐτῶν.

Μοὶ ἠρώτησαν τί νομίζω ὅτι ἔπρεπε νὰ γίνῃ, ὅπως ἀλωθῇ τὸ Ἑσκή-Σεχέρ. Ἀπήντησα, ὅτι πάντως ἔδει νὰ γίνῃ ἀνασυγκρότησις τοῦ στρατοῦ, δηλ. ἀνασύνθεσις τῶν μονάδων, ἀνεφοδιασμός αὐτῶν, καὶ παράταξις αὐτῶν μᾶλλον συνεπτυγμένων, νὰ ἐκλεγῇ δὲ μία διεύθυνσις ἐπιχειρήσεων ἢ ἡ πρὸς Ἑσκή-Σεχέρ ἢ ἡ διὰ τοῦ Ἀφιδ-Καρά-Χισάρ. Δὲν εἶμαι ὅμως, εἶπον, εἰς θέσιν νὰ ὀρίσω σχέδιον ἐκστρατείας αὐτὴν τὴν στιγμὴν. Πάντως ἡ ἄνω ἐκτεθεῖσα ἐνέργεια δὲν ἦτο δυνατόν νὰ γίνῃ τώρα ὅπως εἶχον ἐμπλακῆ αἱ μονάδες, καὶ ἕνεκα τῶν ἀπαιτήσεων τῆς κατοχῆς τὰς ὁποίας ἐδημιούργησαν τὰ πολιτικὰ συμφέροντα, καὶ ἕνεκα τῶν συμμαχικῶν τῆς Ἀγγλίας ἀπαιτήσεων. Συνεπῶς ἐθεώρησα τὴν ἐπιτυχίαν τῆς κατὰ τοῦ Ἑσκή-Σεχέρ ἐπιχειρήσεως, ὡς εἶχον τὰ πράγματα, ἀσθενεστάτην.

Μετὰ διαφόρους μακρὰς περιστροφὰς τῆς ὀμιλίας ἐπὶ τῶν ἰδίων ὡς ἄνω ἀντικειμένων, ἤρχισαν νὰ φέρουν τὸν λόγον ἐπὶ τῆς ἀνάγκης τῆς τὸν ὀπίσθεν τοῦ Ἐπιτελείου διὰ νέων προσώπων, ὁ κ. Πρωτοπαπαδάκης ἐξέφραζεν ἀμφιβολίας περὶ τῆς ἱκανότητος τοῦ κ. Πάλλη, τὰς ὁποίας ὅμως ἀπέκρουσα. Ὁ κ. Ἐξαδάκτυλος παρίστανε τὴν ἀνάγκην νὰ ὑπάρχουσιν ἐν τῷ Στρατηγεῖοι πολλὰ ἱκανὰ πρόσωπα. Ὁ κ. Γούναρης ἐθεώρει ὅτι ὁ κ. Παπούλας, ἀκατάλληλος διὰ τὴν ἀρχιστρατηγίαν, ἐπεζήτη καὶ νὰ διεκφυγῇ τῆς κατὰ τοῦ Ἑσκή-Σεχέρ ἐπιχειρήσεως καὶ ὅτι πρὸς τοῦτο θὰ ἐζήτηί ἐκάστοτε ἐνισχύσεις εἰς ἄνδρας καὶ ἐφόδια μέχρις οὗ ἡ Κυβέρνησις μὴ δύναται πλέον νὰ τοῦ ἀποστείλῃ καὶ τοῦ παράσχῃ οὕτω τὴν ποθομένην πρόφασιν. Τέλος, κατόπιν πολλῶν ἐλιγμῶν καὶ τῶν τριῶν, ὁ κ. Πρωτοπαπαδάκης μοὶ προέτεινε νὰ μεταβῶ ὅπως ἐνισχύσω τὸ Ἐπιτελεῖον τοῦ Παπούλα. Ἀπήντησα, ὅτι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀναλάβω νὰ διοικήσω τὸν κ. Παπούλαν. Ὁ κ. Πρωτοπαπαδάκης δὲν ἠθέλησε κατ' ἀρχὰς νὰ ἐννοήσῃ. Τότε τοῦ ἐξήγησα ὅτι, δεδομένης τῆς ὑπ' αὐτῶν τῶν ἰδίων ἀναγνωρίσεως τῆς ἀνικανότητος τοῦ κ. Παπούλα, ἐγώ, ἀποδεχόμενος τὴν προτεινομένην θέσιν, θὰ ἀνελάμβανα κυρίως νὰ ἐκτελῶ κατ' οὐσίαν τὸ ἔργον τὸ ὅποιον ἔδει νὰ ἐκτελῇ ὁ κ. Παπούλας, ὅστις ὅμως θὰ κατεῖχε τὴν θέσιν τοῦ ἀρχιστρατηγίου, ἐμοὶ κατέχοντος ὑποδεεστέρων καὶ διευθύνοντος αὐτὸν εἰς τὰς πράξεις του. Προσέθεσα δὲν ἠννόουν πρὸς ποῖον σκοπὸν θὰ ἐδεχόμην τοιοῦτον τι. Εἶπον, ὅτι εἶναι ἀληθές, ὅτι εἰς προγενεστέρους πολέμους ἔπραξα παρόμοιον, ἀλλὰ ὑπέφερα πολὺ ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς τοιαύτης ἐνδοτικότητός μου, ὅτι ἐγήρασα πλέον καὶ τὰ ψυχικὰ ὄρια τῆς γενναιοκαρδίας μου ἐστένευσαν. Συνεπῶς ἠρνήθην καὶ μετὰ τινος ἀγανακτήσεως διὰ τὴν πρὸς ἐμὲ γενομένην ὑπότιμησιν. Ὁ κ. Πρωτοπαπαδάκης ἔσπευσε τότε νὰ διορθώσῃ τὸ γενομέ-

νον καὶ μοὶ εἶπε : Λοιπὸν δέξου νὰ γίνῃς ἐσὺ ἀρχιστρατηγος. Ὁ κ. Γούναρης εἰσώπα, ἀναμένων τὴν ἀπάντησίν μου.

Ἀπήντησα, ὅτι δὲν δύναμαι νὰ ἀποδεχθῶ τὴν ἀρχιστρατηγίαν διότι δὲν συμφωνῶ πρὸς τὰ μέχρι τῆς στιγμῆς ἐκείνης γενομένα πρὸς τε τὴν παρασκευὴν τοῦ στρατοῦ καὶ τὰς ἐπιχειρήσεις. Δὲν μοὶ ἦτο δὲ πλέον δυνατόν οὔτε τὰ κατὰ τὴν γνώμην μου κακῶς γενομένα νὰ ἐπανορθώσω, οὔτε νὰ ἀναλάβω νὰ ἐφαρμόσω ξένα σχέδια καὶ νὰ συνεχίσω ἐπιχειρήσεις αἰτινες θὰ ἦγον εἰς ἀποτυχίαν.

Τὸ πρᾶγμα θὰ ἦτο διάφορον, προσέθεσα, ἐὰν εἶχον εἰς τὴν διάθεσίν μου τὸν ἀπὸ Νοεμβρίου καὶ πέραν διαρρυσάσαντα χρόνον. Μὲ ἠρώτησαν τί θὰ ἔκαμνα; ἀπήντησα, ὅτι θὰ συνεκρότουν τὸν στρατὸν ἐπὶ τῶν βάσεων του εἰς πλήρη πολεμικὴν σύνθεσιν, θὰ τὸν παρεσκευάζα καθ' ὅλον τὸν χειμῶνα καὶ θὰ τὸν ἐρωδιάζα τελείως καὶ θὰ τὸν παρέτασσα κατ' ἄλλον τρόπον πάντως δὲν θὰ τὸν διήρουν εἰς δύο κερωρισμένας ὁμάδας. Μοὶ εἶπον διατί δὲν τὸ κάμνω τώρα δεχόμενος. Ἀπήντησα, ὅτι δὲν ἦτο δυνατόν πλέον, ἀφοῦ ἤρχισαν μάχαι, ἀφοῦ εἶναι στενὴ ἡ μετὰ τοῦ ἐχθροῦ ἐπαφή. Δὲν ὑπάρχει πλέον καιρὸς, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ ἄλλο τι ἢ ἡ συνέχισις τῶν ἀρξαμένων ἐπιχειρήσεων. Δὲν θεωρῶ ὅτι αὐταὶ ἄγουσιν εἰς ἐπιτυχίαν. Συνεπῶς δὲν ἀναλαμβάνω τὴν εὐθύνην αὐτῶν, συνεπῶς δὲν ἀποδέχομαι τὴν ἀρχιστρατηγίαν. Ὁ κ. Πρωτοπαπαδάκης καὶ ὁ κ. Ἐξαδάκτυλος προσεπάθησαν νὰ μὲ μεταπίσσουν, ἀλλὰ εἰς μάτην. Τοῖς εἶπα : Ἀποδεχόμενος τὴν ἀρχιστρατηγίαν, χωρὶς φυσικὰ νὰ ἐκθέσω δημοσίᾳ τὴν ἀπιθανότητα τῆς ἐπιτυχίας, δίδω εἰς τὸ ἔθνος ἐλπίδας, τὰς ὁποίας δὲν συμμερίζομαι. Δηλ. ἐξαπατῶ τὸ ἔθνος; δὲν δύναμαι νὰ τὸ πράξω, εἶναι παρὰ τὴν συνείδησίν μου. Ὁ κ. Πρωτοπαπαδάκης τότε μὲ ἠρώτησε : Μὰ δὲν ὑπάρχουν τουλάχιστον 60% ἐλπίδες ἐπιτυχίας; Ἀπήντησα : Μὰ νομίζεις, Πρωτοπαπαδάκη, ὅτι ἐὰν ἐνόμιζα ὅτι ἔχω 60% ἐλπίδας, δὲν θὰ ἐδεχόμην; Ἀσχέτως πρὸς τὸν πατριωτισμὸν δὲν θὰ ἤθελα νὰ δοξασθῶ; Τότε μοὶ λέγει : Δέξου νὰ σώσῃς ὅ,τι δύναται, νὰ σώσῃς 30, 20, 5 τοῖς ἑκατόν, ἔστω ἐλάχιστον. Τότε ἐν σφοδρᾷ συγκινήσει τοῦ ἀπαντῶ : Μὰ αὐτὸ ποῦ μοῦ ζητεῖς δὲν εἶναι πλέον ἡ ἐπιτυχία, εἶναι ἡ θυσία τῆς ὑπολήψεώς μου, ἡ θυσία ὄχι χάριν τῆς Πατρίδος, ἀλλὰ ὅπως καλύψω εὐθύναις ἄλλων. Δὲν τὸ κάμνω. Ὅχι, τὴν ὑπόληψίν μου δὲν σᾶς τὴν δίδω. Αὐτὴν δὲν θὰ σᾶς τὴν δώσω ποτέ. Δὲν θυσιάζω πρὸς χάριν σας τὸ μόνον ποῦ μοῦ ἀπέμεινε κατόπιν 35 ἐτῶν στρατιωτικῆς ὑπηρεσίας. Ἐπενέβησαν οἱ ἄλλοι δύο. Ὁ κ. Γούναρης προσεπάθησε νὰ ἐπαναφέρῃ τὰ πράγματα εἰς τὴν προτέραν θέσιν των. Τότε, ἀποτεινόμενος πρὸς αὐτόν, τοῦ εἶπα : Ἐγὼ εἶμαι πλέον ἀπόστρατος καὶ δὲν ἐννοῶ νὰ ἀναλάβω οὐδεμίαν στρατιωτικὴν θέσιν, οὔτε ἄλλην δημοσίαν θέσιν. Ἦθελε νὰ μὲ διακόψῃ καὶ νὰ μὲ καθυψύσῃ, ἀλλ' ἐξηκολούθησα. Ὅταν ἔχουν πληθῶραν στρατηγῶν τοῦ ἐνεργοῦ στρατοῦ, δὲν ἀποτείνονται πρὸς τοὺς ἀποστράτους. Ὁ κ. Πρωτοπαπαδάκης μὲ διέκοψε διὰ νὰ μοὶ εἴπῃ ὅτι καὶ εἰς τὴν Γερμανίαν ἀνέθε-

σαν εἰς ἀποστράτους ἀρχιστρατηγίας. Τοῦ ἀπήνησα, ὅτι ταῦτα ἐγένοντο ἐκεῖ ὑπὸ ἐντελῶς διαφορετικούς ὄρους, οἱ ὅποιοι δὲν ἔχουν σχέσιν μετὰ τῆς συμβαίνοντα παρ' ἡμῶν.

Ἐπελθούσης ἡρεμίας, μετ' ἠρώτησαν τότε τί ἔδει νὰ γίνη. Ἀπήνησα: Ἐγὼ σὰς εἶπον ὅτι δὲν δύναμαι. Ἀφοῦ ὅμως ὁ κ. Παπούλας σὰς τηλεγραφεῖ, ὅτι ἔχει βεβαίαν τὴν ἐπιτυχίαν ὑπὸ τὸν ὄρον νὰ τοῦ σταλῶσιν ὠρισμέναι ἐνισχύσεις, νὰ τὸ πράξῃτε καὶ νὰ δοκιμάσῃτε ἀκόμη τὴν ἐπιχειρήσιν.

Τότε ὁ κ. Γούναρης ἐπανήλθεν εἰς τὸ ὅτι ὁ κ. Παπούλας διὰ τῶν αἰτημάτων του προσπαθεῖ νὰ διεκφυγή. Ἀπήνησα, ὅτι δὲν ἔχω αὐτὴν τὴν ἐντύπωσιν. Ζητεῖ πράγματα λογικά. Μεταξὺ ἄλλων ζητεῖ αἱ ἐνισχύσεις νὰ στέλλωνται ὠπλισμένοι. Εἶναι δυνατὸν νὰ γίνη ἐκστρατεία χωρὶς ὄπλα; Πῶς ἐγὼ θὰ ἀνελάμβανα ἀρχιστρατηγίαν στρατοῦ στερουμένου ὄπλων; Ὁ κ. Πρωτοπαπαδάκης τότε κρατῶν τὴν κατάστασιν τῶν ὄπλων προσεπάθησε νὰ μετὰπεισῇ ὅτι τὰ 72 χιλ. μάνλιχερ θὰ ἐπάρκουν, ὅτι ἔπρεπε νὰ γίνη καλλιτέρα διανομή, ἀφαιρουμένων τῶν μάνλιχερ ἐκ τῶν μετόπισθεν στρατευμάτων καὶ διδομένων εἰς τὰ τμήματα τῆς πρώτης γραμμῆς, στελλομένων γκαρ εἰς τὰ μετόπισθεν κλπ. Ἀπήνησα: Μὰ εἶναι ταῦτα δυνατὰ ἐνώπιον τοῦ ἐχθροῦ καὶ ἐπιχειμένης ἐπιθέσεώς του; Τέλος ἀπεφασίσθη νὰ ἐρωτηθῇ ἀμέσως τηλεγραφικῶς ὁ κ. Παπούλας ἂν εἶναι εἰς θέσιν νὰ κάμῃ τὴν διανομὴν ταύτην, ἀφοῦ δὲν ὑπῆρχον ἄλλα ὄπλα πρὸς ἀποστολὴν εἰς τὸν στρατὸν του.

Ἐπέμεινα εἰς τὸ ὅτι τὰ αἰτήματα τοῦ κ. Παπούλα εἶδει νὰ ἐκπληρωθῶσι. Ὁ κ. Γούναρης ὅμως ἐπέμενε ὅτι ἂν ταῦτα ἐκπληρωθῶσιν, ὁ κ. Παπούλας θὰ προέβαλλεν ἕτερα, ὅπως φθάσωμεν εἰς τὸ ἀπροχώρητον καὶ εὐρη δικαιολογίαν ὅπως μὴ κάμῃ τὴν ἐπίθεσιν. Ἐζητήσαμεν τότε τίς θὰ ἤδύνατο νὰ ἀντικαταστήσῃ τὸν κ. Παπούλαν, καὶ δὲν εὗρομεν μεταξὺ τῶν ὁμοιοβάθμων του τινὰ κατάλληλον. Ὁ κ. Ἐξαδάκτυλος τότε ἔρριψε τὴν ἰδέαν νὰ σχηματισθῇ εἰς Ἀθήνας ἐπιτελεῖον διευθύνον ἀφ' ὕψηλοῦ τὰ ἐν Ἀσίᾳ, καὶ ἀπέκρουσα ταύτην κατηγορηματικῶς. Οὔτε αὐτὸς ἐπέμεινε, οὔτε ἄλλοις. Ἀπεφάσισαν τότε νὰ μείνουν μετὰ τὸν κ. Παπούλαν ἀρχιστράτηγον. Ὁ κ. Γούναρης ὅμως ἤθελε νὰ λυθῇ τὸ ζήτημα, τί ἔδει νὰ γίνη ἐὰν ὁ κ. Παπούλας ἐκάμνε τὰς προεκτεθείσας ὑπεκφυγὰς, καὶ τότε προέτεινα ἐγὼ νὰ σταλῇ αὐριοὺς τὴν 26 Μαρτίου τηλεγράφημα εἰς τὸν κ. Παπούλαν ἐκθέτον τὰ ἐκπληρούμενα αἰτήματά του καὶ τὰς ἡμερομηνίας τῆς ἐκπληρώσεως, καὶ νὰ ἐρωτηθῇ ἐὰν μετὰ τοῦτο ἀναλαμβάνει τὴν ἐκτέλεσιν τῆς ἐπιχειρήσεως. Ἄν ἀπαντήσῃ καταφατικῶς, εἶπον, τότε ἄς ἀναμείνωμεν καὶ τὴν δοκιμὴν ταύτην. Ἐὰν ἀπαντήσῃ μετὰ νέα αἰτήματα καὶ ἀποφατικῶς, τότε πρέπει νὰ ὑπάγῃτε σεις (εἶπα εἰς τὸν κ. Γούναρη) ἐπὶ τόπου καὶ νὰ ἐξετάσῃτε ἀνακριτικῶς τὸ βάσιμον τῶν δικαιολογιῶν τοῦ κ. Παπούλα καὶ νὰ ἀποφασίσῃτε. Μετ' ἠρώτησε τότε ἐὰν δέχομαι νὰ τὸν συνοδεύσω. Ἐδίστασα μόνον ἐν δευτερόλεπτον καὶ τῷ ἀπήνησα: Μάλιστα, σὰς συνοδεύω, ἀλλὰ ὑπὸ τὸν

ὄρον νὰ μὴ ἀνακληθῶ εἰς τὴν ἐνέργειαν, ἀλλ' ὡς ἀπλοῦς ἰδιώτης. Δὲν ἔφρεν εἰς τοῦτο καμμίαν ἀντίρρησην. Εἰς δευτέραν δὲ ἐμοῦ ἐπανάληψιν, ἀπήνησε: Μάλιστα, νὰ ἔλθῃς ὡς ἀπλοῦς ἰδιώτης, ἔχω τὸ δικαίωμα νὰ πάρω μαζί μου ὅποιον θέλω. Συναίνω.

Τότε ὁ κ. Ἐξαδάκτυλος ἐπρότεινε νὰ μεταβῶμεν ἀπὸ τοῦδε, κομίζοντες ἡμεῖς εἰς τὸν κ. Παπούλαν τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν αἰτημάτων του καὶ ἐρχόμενοι μετ' αὐτοῦ εἰς συνεννόησιν. Ἀλλ' ἀπέκρουσα τοῦτο κατηγορηματικῶς, διότι, εἶπον, τοῦτο θὰ ἦγεν εἰς συσκέψεις μετὰ τοῦ κ. Παπούλα, εἰς λήψιν ἀποφάσεων ἀπὸ κοινοῦ μετ' αὐτοῦ, συνεπῶς εἰς συμμετοχὴν ἡμῶν εἰς τὰς εὐθύναις του· ἐπὶ πλέον εἰς καταμερισμὸν τῶν εὐθυνῶν του καὶ ἐξουθενωσιν συνεπῶς τῆς διοικήσεώς του. Ἡ ἰδέα ἀπερρίφθη καὶ ἐμείναμεν εἰς τὸ ὑπ' ἐμοῦ προταθέν. Ἡ συνέντευξις ἐτελείωσε τὴν 3 μετὰ τὸ μεσονύκτιον.

Ἀθήναι, ἑσπέρα 26 Μαρτίου 1921

26 Μαρτίου, Παρασκευή

Ἰγπεγράψαμεν συμβόλαιον πωλήσεως σπιτιοῦ.— Λύπη μου διὰ τὴν θέσιν εἰς τὴν ὅποιαν ἐφθάσα νὰ ἀρνηθῶ τὴν ὑπηρεσίαν εἰς τὸν τόπον μου. Ἐν τούτοις ἐσυμβούλευσα τὸ σωστόν. Νὰ συμβιβασθῶν μετὰ τοὺς Τούρκους. Πολὺς κόσμος κατηφῆς διὰ τὴν ἀρνησίαν μου. Τώρα μετὰ συλλογίζονται! Τόσον καιρὸν μετὰ ἡγνόνου ὄλοι — καὶ μετὰ περιεφρόνου.

27 Μαρτίου, Σάββατον

Ἡσυχία.

28 Μαρτίου, Κυριακὴ

Βράδυ Παπαβασιλείου. Μοῦ λέγει ὅτι πρὸ 10 ἡμερῶν Δούσμανης τοῦ εἶπεν ὅτι θὰ ἀναλάβωμεν ἀρχηγίαν ἐπιτελῶν τοῦ Βασιλέως εἰς τὸ μέτωπον καὶ τὸν ἤθελε διὰ τὸ Ἐπιτελεῖον — ὅτι πρὸ ἡμερῶν τοῦ εἶπεν ὅτι θὰ τὸν ἐβλεπε Γούναρης ὅπως τελειώσῃ τὸ ζήτημα — ὅτι τὸν εἶδε χθὲς Γούναρης ἀλλὰ δὲν τοῦ ἀνέθεσε τίποτε. «Ἀθηναϊκῆς» εἰδησις ὅτι ἐδῆλωσα ὅτι δὲν θέλω νὰ μεταβῶ εἰς τὸ μέτωπον. Ψεῦδος. Δὲν διαψεύδω ὅπως μὴ γεννησῶ ζήτημα.

29 Μαρτίου, Δευτέρα

Μετ' εἰδοποιεῖ Ἐξαδάκτυλος διὰ νύκτα. Συνέντευξις οἰκίαν Πρωτοπαπαδάκη μετὰ Γούναρη, Πρωτοπαπαδάκην, Θεοτόκην, Ἐξαδάκτυλον. Νὰ ἀναλάβω μετὰ Δούσμανη; Ἐτρελάθησαν. Νὰ ἀναλάβω μόνος; Ἀδύνατον. Μοῦ ἐπιτίθενται ὄλοι. Τοὺς ἐπιτίθεμαι (ἴδε σημείωμα ὁμιλίας). Φαίνεται ὅτι Βασιλεὺς ἐδέχθη διὰ ἀρχηγὸν τὸν Δούσμανην. Ἀνασύστασις Βασιλικῶν Ἀρχιστρατηγείων. Ἄγουν τὸν Βασιλέα εἰς καταστροφὴν. Καὶ ἐν τούτοις ὡς Ἰγπουργὸν δὲν με θέλουν. — Ἐπειτα Χαλκοκονδύλην.

(Παραθέτουμε, ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο τοῦ Μεταξᾶ, τὸ ἰδιόγραφο μνημόνιο τῆς συν-
ομιλίας Ι. Μεταξᾶ, Γούναρη, Πρωτοπαπαδάκη, Θεοτόκη, Ἐξαδακτύλου, τῆς 29 Μαρ-
τίου 1921.)

Τὴν 29 Μαρτίου, Δευτέρα ἀπόγευμα, μοῦ τηλεφωνεῖ ὁ κ. Ἐξαδάκτυ-
λος ἐὰν θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ συναντηθῶ ἀπόψε εἰς τοῦ κ. Πρωτοπαπαδάκη μὲ
τὰ αὐτὰ πρόσωπα, ὡς τὴν 25 Μαρτίου (Γούναρη, Πρωτοπαπαδάκη καὶ
αὐτόν). Τοῦ ἀπήντησα, ἐὰν δὲν νομίζῃ ὅτι ἦτο πλέον περιττὸν νὰ ἐπανα-
λαμβάνηται ἡ αὐτὴ συζήτησις ἢ εἰς μὴδὲν ἄλλο ἀπολήγουσα ἢ εἰς τὸ ξέ-
σχισμα μεταξύ ὄλων μας. Μοῦ ἀπήντησε: Ἄς γίνῃ διὰ τελευταίαν φοράν,
καὶ ἄλλωστε δὲν πρόκειται περὶ ἀτομικοῦ ζητήματος, ἀλλὰ περὶ γενικω-
τάτου. Ἐδέχθην.

Τὴν 9^{1/2} ἑσπέρας μετέβην εἰς τοῦ κ. Πρωτοπαπαδάκη, ὅπου συνήν-
τησα τὸν οἰκοδεσπότην καὶ τὸν κ. Ἐξαδάκτυλον. Μετ' ὀλίγον ἐνεφανίσθη
καὶ ὁ κ. Ν. Θεοτόκης, Ὑπουργὸς τῶν Στρατιωτικῶν, τὸν ὁποῖον δὲν ἀνέμε-
νον διόλου νὰ ἴδω ἐκεῖ. Μοῦ παρεπονέθη φιλικῶς, ὅτι ἀπὸ τριῶν ἐβδομά-
δων δὲν ἐπῆγα διόλου νὰ τὸν ἴδω εἰς τὸ Ὑπουργεῖον του. Τοῦ ἀπήντησα,
ἀπορῶν κάπως, ὅτι εἰς ἐμὲ δὲν παρουσιάσθη καμία ἀνάγκη κατὰ τὸ διάστημα
αὐτὸ ὅπως τὸν ἐπισκεφθῶ, ἐὰν ὅμως αὐτὸς εἶχεν ἀνάγκη ἐμοῦ ἡδύνατο νὰ
μὲ ζητήσῃ τηλεφωνικῶς ὅπως συναντηθῶμεν.

Κατόπιν ἦλθεν ὁ κ. Γούναρης. Μετὰ προκαταρκτικὰς τινὰς μικρᾶς ση-
μασίας ὁμιλίας, ὁ κ. Γούναρης εἰσῆλθεν εὐθὺς ἀμέσως εἰς τὸ θέμα τῆς
συναντήσεώς μας. Ἀποτεινόμενος εἰς ἐμέ, μοῦ εἶπεν, ὅτι αὐτοὶ (οἱ συνομιλη-
ταὶ μου) νομίζουν ὅτι εἶναι ἀναγκαῖα ἢ ἀνασύστασις ἐνὸς εἵδους Βασιλι-
κοῦ ἢ Γενικοῦ Στρατηγεῖου, τὸ ὁποῖον νὰ ἀναλάβῃ τὴν γενικὴν στρατιωτι-
κὴν διεύθυνσιν τοῦ ζητήματος. Δὲν ἀπήντησα, ἀναμένων νὰ ἐξακολουθήσῃ.
Ἐξηκολούθησε λέγων ὅτι εἰς τὸ Βασιλικὸν αὐτὸ Ἐπιτελεῖον εἶδει νὰ μετά-
σχω καὶ ἐγώ. Ἐσταμάτησε. Τότε τὸν ἠρώτησα: Ὡς τί θὰ μετάσχω; Μοῦ
ἀπήντησεν: Αὐτὸ θὰ τὸ σκεφθῶμεν τώρα. Ἀπήντησα: Εἶναι περιττὸν νὰ τὸ
σκεφθῶμεν, διότι ἐγὼ δὲν ἐννοῶ νὰ τεθῶ ὑπὸ τὰς διαταγὰς ἢ τὴν διεύθυν-
σιν τοῦ κ. Δούσμανη. Μοῦ ἀπήντησε: Τότε ν' ἀναλάβῃς ἐσὺ τὴν ἀρχηγίαν.
Ἀπήντησα: Ποῖος εἶναι ὁ σκοπὸς τῆς ἰδρύσεως τοῦ Στραταρχεῖου τούτου;
Μοῦ ἀπήντησαν ὅλοι: Νὰ διευθύνῃ ὄλον ἐν γένει τὸν στρατὸν εἰς ὄλον τὸ
κράτος. Ἀπήντησα: Ποῖος θὰ διευθύνῃ; Εἰς αὐτὸ δὲν μοῦ ἐδόθη ἀπάντησις.
Ἐξηκολούθησα: Ἐὰν κρίνω ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ Βασιλικοῦ τούτου Ἀρχι-
στρατηγεῖου, ἐκ τῶν λεχθέντων ἐν τῇ Βουλῇ καὶ ἐκ τῶν γραφέντων ἐν τῷ
τύπῳ, τὴν διεύθυνσιν τῶν τοῦ πολέμου θὰ τὴν ἀναλάβῃ ὁ Βασιλεὺς· αὐτὴν
τὴν ἐννοίαν ἔχει ἡ σύστασις τοῦ Στρατηγεῖου. Συνεφώνησαν καὶ προσέθε-
σαν ὅτι θέλουν νὰ ἀνασυστήσῃ τὸν θεσμὸν ἐκεῖνον, ὅστις ὑπῆρχε κατὰ
τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους μὲ τὰ αὐτὰ πρόσωπα. Ἀπήντησα, ὅτι εἰς τοὺς

Βαλκανικοὺς πολέμους τὸ στρατηγεῖον δὲν διηύθυνε γενικῶς τὰ τοῦ στρα-
τοῦ, ὅτι κατ' ἀρχὰς ἦτο στρατηγεῖον μιᾶς μόνης στρατιᾶς, τῆς στρατιᾶς
τῆς Μακεδονίας, ὅτι κατόπιν ἐγένετο ὀνόματι στρατηγεῖον τοῦ στρατοῦ
Ἡπείρου καὶ Μακεδονίας, πράγματι ὅμως ἦτο μόνον Ἡπείρου, μὴ διαθέ-
τον τὸν στρατὸν τῆς Μακεδονίας, κατόπιν ἐγένετο στρατηγεῖον τοῦ κατὰ
τῆς Βουλγαρίας δρᾶντος στρατοῦ. Τὰ ὑπόλοιπα τμήματα τοῦ στρατοῦ, τὰ
τῆς ζώνης τοῦ ἐσωτερικοῦ, τὰ γενικὰ τμήματα, τὰ ἀφορῶντα τὴν στρατο-
λογίαν, ὀργάνωσιν, προσωπικὸν ἀξιωματικῶν, προμηθείας ὕλικου κτλ. κτλ.,
ἔμενον πάντοτε εἰς τὴν ἄμεσον διεύθυνσιν τοῦ Ὑπουργοῦ τῶν Στρατιωτι-
κῶν, κατ' ἀρχὰς μὲν, ἐφ' ὅσον ὁ Κωνσταντῖνος ἦτο Διάδοχος, ἀπολύτως,
καὶ μάλιστα καὶ τοῦ Κωνσταντίνου ὑπαγομένου ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ
Ὑπουργοῦ, κατόπιν δέ, ὅταν ὁ Κωνσταντῖνος ἐγένετο Βασιλεὺς, καὶ πάλιν
ἀλλὰ σχετικῶς, μὴ ὑπαγομένου τοῦ ἀρχιστρατήγου ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ
Ὑπουργοῦ, ἀλλὰ μόνον τοῦ στρατηγεῖου του, ἐξ οὗ ἐγενήθη ἀπροσδιόρι-
στος κατὰστασις εὐθύνων καὶ ἀρκεταὶ ἀνωμαλίας, εὐτυχῶς μὴ ἀπολήξασαι
εἰς θλιβερά ἀποτελέσματα χάρις εἰς τὴν νίκην καὶ τὴν ταχυτάτην λήξιν τοῦ
πολέμου. Ἐπειτα κατηργήθη τὸ Στρατηγεῖον, μετεβλήθη εἰς Ἐπιτελεῖον
ὑπὸ τὰς ἀμέσους διαταγὰς τοῦ Ὑπουργοῦ, ὅστις ἐπανετίθησε τὴν ἐπὶ κεφα-
λῆς τοῦ στρατοῦ θέσιν του. Ἄλλ' ὁ Βασιλεὺς διετήρησεν ὀλόκληρον τὴν
ἐπιρροήν του, τὸ δὲ Ἐπιτελεῖον ἐπίσης, καὶ μάλιστα τοῦ ἀρχηγοῦ συνερ-
γαζομένου ἀπ' εὐθείας μετὰ τοῦ Βασιλέως καὶ ἀναμειχθέντος καὶ ἐκ χαρα-
κτῆρος καὶ ἐκ τῆς φορᾶς τῶν πραγμάτων εἰς πλεῖστα ζητήματα στρατιω-
τικὰ ἔξω τῆς σφαίρας τῆς ἀρμοδιότητός του, ἐγεννήθησαν προστριβαὶ με-
γάλαι μετὰ τοῦ Ὑπουργοῦ τῶν Στρατιωτικῶν καὶ βαθμηδὸν ἀνωμαλωτάτη
κατάστασις, ἥτις ὑπῆρξεν ἡ πρώτη ἀφορμὴ τῆς μεταξὺ Βενιζέλου καὶ Βα-
σιλέως ρήξεως. Προσέθεσα: Τί θέλετε ἤδη νὰ κάμετε; Νὰ ἀναδημιουργή-
σετε τὸ Στρατηγεῖον μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Βασιλέα καὶ νὰ ὑπαγάγητε ὅλα
τὰ στρατιωτικὰ τοῦ ζητήματα ὑπ' αὐτούς; Τότε ὁ κ. Θεοτόκης μοῦ εἶπε:
Βρὲ ἀδελφε Μεταξᾶ, ἐγὼ δὲν ξεύρω ἀπὸ αὐτὰ· ἐγὼ ἓνα μόνον ξεύρω: ἐνθυ-
μοῦμαι εἰς τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους ποὺ ἤμουν εἰς τὸ Βερολίνον, μέσα
εἰς ὄλας τὰς ἀνησυχίας ἤξευρα πὼς εἴσθε σεῖς οἱ τρεῖς ἢ τέσσαρες ἄνθρω-
ποι ποὺ ἐφροντίζατε διὰ τὸν πόλεμον καὶ ἤμουν ἡσυχος, καὶ ἅμα ἤρχοντο
εἰδήσεις ἀμφίβολοι ἐγὼ ἐκοιμώμουν ἡσυχος, διότι ἤξευρα σὰς ἐκεῖ· λοιπὸν
αὐτὸ θέλωμεν νὰ φτιάσωμεν πάλιν. Οἱ ἄλλοι ἐσιώπων. Ἐγὼ ἐπέμεινα: Θέ-
λετε νὰ ἀναθέσετε τὴν διοίκησιν τοῦ στρατοῦ εἰς τὸν Βασιλέα; Τότε ὁ κ.
Γούναρης μοῦ ἀπήντησε: Ἐ! μάλιστα. Θέλωμεν νὰ τὴν ἀναθέσωμεν εἰς τὸν
Βασιλέα. Εἶναι πόλεμος. Εἶναι διάφορα μέτωπα, εἶναι διάφοροι στρατοί.
Εἰς πρέπει νὰ εἶναι ὁ Ἀρχιστράτηγος καὶ αὐτὸς πρέπει νὰ εἶναι ὁ Βασι-
λεὺς. Καὶ ἀνέπτυξε τὸ ἴδιο θέμα εἰς διαφόρους τόνους. Ἀπήντησα: Μὲ συγ-
χωρεῖτε. Τὸ μέταπον εἶναι ἓν, τὸ τῆς Μ. Ἀσίας. Τὰ ἄλλα δὲν εἶναι μέ-
τωπα, εἶναι ἀπλῆ φύλαξις τῶν συνόρων. Ὅλα τ' ἄλλα ποὺ ἀναφέρετε εἶναι

ἡ ζώνη τοῦ ἐσωτερικοῦ. Ὁ Βασιλεὺς θὰ διευθύνῃ αὐτὰς τὰς ἐπιχειρήσεις εἰς Μ. Ἀσίαν, ὑπάρχοντος τοῦ Παπούλα καὶ τοῦ Ἐπιτελείου του; Ὑπῆρξε μία στιγμή δισταγμοῦ. Τότε ὁ κ. Ἐξαδάκτυλος, οὐδενὸς ἐκ τῶν ἄλλων ἀντιλέγοντος, μοῦ εἶπε: Ὅχι, τὰ τοῦ Μικρασιατικοῦ μετώπου θὰ τὰ διευθύνῃ ὁ κ. Παπούλας. Ὁ Βασιλεὺς θὰ ἔχῃ μίαν γενικὴν ἐποπτείαν ἐπὶ ὅλων. Ἀπήντησα: Δὲν ἔννοῶ τότε τί θὰ κάμῃ ὁ Βασιλεὺς. Ὁ κ. Πρωτοπαπαδάκης μοῦ λέγει: Μὰ μόνον αἱ ἐπιχειρήσεις ἐν Μ. Ἀσίᾳ εἶναι; Εἶναι ἄπειρα ἄλλα ζητήματα. Εἶναι ἡ στρατολογία, εἶναι ἡ ἐπιστράτευσις, οἱ ἐφοδιασμοὶ μας, ὁ ὄπλισμός τοῦ στρατοῦ, ἡ διανομὴ τῶν στρατευμάτων, καὶ τόσα καὶ τόσα ἄλλα. Ποῖος θὰ τὰ κάμῃ αὐτά; Βεβαίως, προσέθεσεν ὁ κ. Θεοτόκης, εἶναι πλῆθος ζητήματα ποὺ παρουσιάζονται καθ' ἡμέραν· ποῖος θὰ τὰ διευθύνῃ; Τότε ἐξαφθεὶς κάπως, καὶ μὲ ἔντονον ὕφος ἀποτεινόμενος εἰς τὸν κ. Θεοτόκην, τοῦ λέγω: Σὺ, κ. Θεοτόκη, θὰ τὰ διευθύνῃς. Σὺ, ὁ Ὑπουργὸς τῶν Στρατιωτικῶν. Εἶναι ἡ δουλειά σου. Αὐτὸ εἶναι τὸ ἔργον τοῦ Ὑπουργοῦ τῶν Στρατιωτικῶν, δι' αὐτὸ ὑπάρχει ὁ Ὑπουργός. Τότε καὶ ἐκεῖνος, νευρικός κάπως, μοῦ λέγει: Ἐγὼ δὲν ἤξεύρω τίποτε ἀπὸ αὐτὰ τὰ πράγματα. Πῶς θὰ λύσω ζητήματα ποὺ δὲν ἔχω ἰδέαν; Ἐχω ἀνάγκην νὰ ἐρωτῶ κάποιον ποὺ νὰ ἤξεύρῃ. Δι' αὐτὸ θέλω τὸ Στρατηγεῖον νὰ τὸ ἐρωτῶ, νὰ μὲ συμβουλευθῇ, νὰ μοῦ λέγῃ τί πρέπει νὰ κάνω. Τοῦ λέγω: Ἀλλὰ τὸ Στρατηγεῖον δὲν θὰ μεταβιβάσῃ παρὰ τὰς γνώμας τοῦ Βασιλέως, ὥστε σεῖς θὰ κάμετε ὅ,τι σᾶς συμβουλευεὶ ὁ Βασιλεὺς; Μοῦ ἀπαντᾷ: Μὰ βέβαια, ὅ,τι μὲ συμβουλευεὶ ὁ Βασιλεὺς διὰ τοῦ Στρατηγεῖου. Τί ἄλλο θέλεις νὰ κάμω; Τοῦ λέγω, ἡσυχος πλέον: Ὡστε ὁ Βασιλεὺς ἀντὶ νὰ ἔχῃ ὑπεύθυνον σύμβουλον τὸν Ὑπουργὸν τῶν Στρατιωτικῶν, θὰ μεταβληθῇ αὐτὸς εἰς ὑπεύθυνον, φυσικὰ, σύμβουλον τοῦ ὑπουργοῦ του! Λαμπρά! Ὠραῖα! Ὡστε περὶ αὐτοῦ πρόκειται: Πῶς νὰ μετατοπισθοῦν αἱ εὐθύναι εἰς τοὺς ὤμους τοῦ Βασιλέως. Καί, ὠργισμένος, προσθέτω: Μὰ δὲν ἔννοεῖς, Θεοτόκη, ὅτι ὁ ὑπουργὸς εἶναι ὁ ὑπεύθυνος; Δὲν ἔννοεῖς ὅτι δὲν ὑπάρχει διὰ τὸν ὑπουργὸν δικαιολογία ὅτι δὲν ἤξευρε τί ἔπρεπε νὰ κάμῃ; Ὁφείλει, ὀφείλει ὁ ὑπουργὸς νὰ ἤξεύρῃ. Ὁ Ὑπουργὸς τῶν Στρατιωτικῶν ὀφείλει νὰ γνωρίζῃ νὰ διευθύνῃ ὅλα τὰ ἀφορῶντα τὸν στρατὸν ζητήματα. Δύναται νὰ συμβουλευθῇ τὴν ὑπηρεσίαν του. Ἀλλὰ πρέπει νὰ εἶναι εἰς κατάστασιν αὐτὸς νὰ ἐλέγχῃ τὰς συμβουλὰς, νὰ γνωρίζῃ αὐτὸς τί εἶναι ὀρθὸν καὶ τί δὲν εἶναι, τί πρέπει νὰ κάμῃ καὶ τί δὲν πρέπει. Αὐτὸς πρέπει νὰ καλύπτῃ τὸν Βασιλέα, καὶ ὅχι νὰ καλύπτεται ὀπισθεν τοῦ Βασιλέως. Μοῦ ἤρχετο στὰ χεῖλη νὰ τοῦ εἰπῶ: Ἄφου δὲν αἰσθάνεσαι εἰς θέσιν νὰ διευθύνῃς τὸν στρατὸν, τότε φύγε ἀπὸ ὑπουργός. Ἀλλὰ τότε ἦτο ὡσάν νὰ τοῦ ἔλεγα: Θέλω ἐγὼ νὰ γίνω Ὑπουργός, καὶ δὲν ἤθελα νὰ τὸ εἰπῶ. Διότι ἐγνωρίζω ὅτι ὁ Γούναρης τὸ ἀπέκρουε καὶ δὲν θὰ τὸ παρεδέχετο. Καὶ ἤξευρα καὶ τοὺς λόγους, καὶ ἐπὶ πλέον δὲν ἤθελα νὰ φανῶ, ὅτι ἐπιδιώκω νὰ γίνω Ὑπουργός καὶ δι' αὐτὸ ἀρνοῦμαι οἰανδήποτε ἄλλην ὑπηρεσίαν. Ἀλλὰ θέλων νὰ τὸν προκαλέσω νὰ τὸ προτείνῃ

αὐτὸς, προσέθεσα ἐν ἐξᾶψει: Δὲν εἴμπορεῖ ὁ Ὑπουργός νὰ μεταβιβάσῃ εἰς οὐδένα τὰς εὐθύναις του. Δὲν ἐπιτρέπεται θεσμός, τοῦ ὁποίου σκοπὸς εἶναι νὰ ἀπαλλάξῃ τὸν Ὑπουργὸν ἀπὸ τοῦ νὰ διευθύνῃ πράγματι τὰ τοῦ στρατοῦ καὶ νὰ μεταθέτῃ τὸ ὑπουργικὸν ἔργον εἰς χεῖρας ἄλλων προσώπων, εἴτε τοῦ Βασιλέως εἴτε ἄλλου, πρὸ πάντων τοῦ Βασιλέως. Ἐγὼ οὐδέποτε θὰ δεχθῶ νὰ μετᾶσχω ὑπηρεσίας ὑπὸ τοιούτους ὄρους. Καὶ ἔτι μᾶλλον ἐξαπτόμενος, ἔλεγα: Ὁ Ὑπουργός εἶναι ὁ πράγματι διοικῶν τὸν ὅλον στρατὸν καὶ δι' αὐτὸ ὀφείλει νὰ γνωρίζῃ νὰ διεξάγῃ αὐτὸ τὸ ἔργον. Δὲν ἐπιτρέπεται νὰ μὴ τὸ γνωρίζῃ ὁ Ὑπουργός. Πρέπει νὰ εἶναι εἰς θέσιν αὐτὸς νὰ διευθύνῃ ὅλας τὰς ὑπηρεσίας. Πᾶσα ἄλλη λύσις εἶναι καὶ ἐκτὸς τοῦ Πολιτεύματος καὶ ἐκτὸς τῆς ἀληθείας καὶ ἐκτὸς τοῦ συμφέροντος τοῦ Ἔθνους.

Οὐδεμίαν ἀπάντησιν· σιωπῇ ἐπηκολούθησε.

Ἐξηκολούθησα ὀρθίως: Προσέτι σᾶς λέγω, ὅτι ὁ Βασιλεὺς δὲν εἶναι εἰς θέσιν νὰ διεξαγάγῃ αὐτὸ τὸ ἔργον. Δὲν δύναται νὰ ἐξασκήσῃ αὐτὴν τὴν διοίκησιν. Ποῖος πράγματι θὰ τὴν ἐξασκῇ; Ὁ ἀρχηγός τοῦ Ἐπιτελείου του, ἀλλ' ὅχι ἐπισήμως, ὅχι ἀνοικτὰ, ἐνώπιον τοῦ Ἔθνους, ὅχι ὑπευθύνως, ἀλλὰ κρυπτόμενος ὀπισθεν τοῦ Βασιλέως, ἄγων καὶ φέρων τὸν Βασιλέα, καὶ δι' αὐτοῦ ἐπιβαλλόμενος, καὶ ἄγων καὶ φέρων τὸν Ὑπουργόν. Καὶ πῶς θὰ ἐξασκῇ τὸ ἔργον του; Πῶς θὰ τὸ ἐξασκῇ, στερούμενος ὄλου τοῦ ὀγκώδους καὶ πολυπλόκου μηχανισμοῦ, οἷον τὸ Ὑπουργεῖον; Ἡ θὰ τὰ κάμῃ θάλασσα, ἢ θὰ διευθύνῃ αὐτὸς ὁ ἴδιος τὰς ὑπηρεσίας τοῦ Ὑπουργεῖου, αἱ ὁποῖαι ἀπ' αὐτὸν θὰ λαμβάνουν ὁδηγίας καὶ διαταγὰς. Καὶ θὰ εἶναι ἀνεύθυνος! Διότι οὔτε ἀπέναντι τοῦ Ἔθνους θὰ εἶναι ὑπεύθυνος, διότι τὸν καλύπτει ὁ Ὑπουργός, οὔτε ἀπέναντι τοῦ Ὑπουργοῦ, διότι θὰ τὸν καλύπτῃ ὁ Βασιλεὺς! Λησμονεῖτε τὸ 1897; Λησμονεῖτε τὸν Σαπουντζάκην;

Σιωπῇ.

Μὰ δι' ὄνομα Θεοῦ, ἐξηκολούθησα, δὲν ἔννοεῖτε τί ὀλεθρία σύγχυσις εὐθύνων θὰ ἐπακολουθήσῃ; Καὶ ἐπιμένω εἰς τὰς εὐθύναις. Διότι ἄνευ εὐθύνης δὲν ὑπάρχει διοίκησις. Πολλὸ διαφορετικὰ διοικεῖ ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος γνωρίζει, ὅτι ὅ,τι κάμνει βαρύνει ἄλλον, ἀπ' ἐκεῖνον ὁ ὁποῖος ἔχει πράγματι ὅλας τὰς εὐθύναις τῶν ἔργων του. Δι' αὐτὸ σᾶς ἐπαναλαμβάνω· ἀφήσατε τὰ στρατηγεῖα καὶ τὰ ἐπιτελεῖα. Ὁ Ὑπουργός τῶν Στρατιωτικῶν θὰ ἀναλάβῃ τὸ καθαυτὸ ἔργον του μὲ ὅλας τὰς συμπαρομαρτούσας εὐθύναις. Πρέπει νὰ εἶναι εἰς θέσιν νὰ τὸ διεξάγῃ.

Εἰς μάτην ἀνέμενον τὴν φυσικὴν ἀπάντησιν: Λοιπὸν, ἀναλαμβάνεις ἐσὺ νὰ γίνῃς Ὑπουργός;

Ἄντι τούτου ὁ κ. Γούναρης μοῦ εἶπε: Δὲν πρόκειται περὶ Ὑπουργοῦ καὶ τοῦ ἔργου του. Νομίζεις, ὅτι δὲν τὰ γνωρίζομεν καὶ ἡμεῖς αὐτά; Ἐδῶ πρόκειται περὶ τῆς κοινῆς γνώμης, περὶ τοῦ κοινοῦ πόθου. Ὁ κόσμος βρίσκειται ἐν ἀγωνίᾳ καὶ θέλει τὸν Βασιλέα ἐπὶ κεφαλῆς. Θέλει τὸ Ἐπιτελεῖον. Καὶ ὁ Βασιλεὺς πρέπει νὰ τεθῇ ἐπὶ κεφαλῆς, ἐν ἀνάγκῃ πρέπει καὶ

νά θυσιασθῆ ὁ Βασιλεὺς ὑπὲρ τοῦ Ἔθνους. Καὶ πρέπει νὰ γίνη τὸ Ἐπιτελεῖον. Πρέπει νὰ ἐκτελέσωμεν τὸν κοινὸν πόθον.

Τὸν διέκοψα: Μὰ διατί δὲν θέλετε νὰ φωτίσητε τὴν κοινήν γνώμην; Διότι κάθε ἡμέραν κοπανοῦν αἱ ἐφημερίδες, αἱ κυβερνητικαὶ ἰδίως, ὅτι ὁ Βασιλεὺς θὰ ἀναλάβῃ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ στρατοῦ. Εἰπῆτε εἰς τὸν κόσμον τὴν ἀλήθειαν, εἰπῆτε εἰς τὸν κόσμον καθαρὰ: Ἡμεῖς εἴμεθα Κυβέρνησις, ἡμεῖς διοικοῦμεν, ἡμεῖς ἔχομεν τὰς εὐθύνας καὶ εἴμεθα εἰς θέσιν νὰ τὰ βγάλωμεν πέρα. Ὁμιλήσατε μετὰ θάρρους, μετὰ σθένους.

Ὁ κ. Γούναρης μὲ διέκοψε: Τέλος πάντων ἡμεῖς εἴμεθα Κυβέρνησις καὶ κρίνομεν ἀναγκαῖον τὸν θεσμόν αὐτόν. Ἐχομεν ἀποφασίσει νὰ ἀνασυστήσωμεν τὸ παλαιὸν Ἐπιτελεῖον. Δὲν πρόκειται νὰ συζητήσωμεν ἂν εἶναι συμφέρον ἢ ὄχι. Πρόκειται νὰ μᾶς εἰπῆς ἂν δέχῃσαι νὰ συμμετάσχῃς. Εἶπες, ὅτι ὑπὸ τὸν κ. Δούσμανην δὲν εἰμπορεῖς νὰ ὑπηρετήσης. Λοιπὸν τώρα πρόκειται νὰ εἰπῆς ἂν δέχῃσαι σὺ νὰ γίνη ἀρχηγός.

Ἀπήντησα, ὅτι, μετὰ ὅσα εἶπα κατὰ τοῦ θερμοῦ, δὲν δέχομαι.

Τότε καὶ οἱ τέσσαρες προσεπάθησαν διὰ παρακλήσεων νὰ μεταβάλουν τὴν ἀπόφασίν μου, επικαλούμενοι τὴν δύσκολον θέσιν εἰς τὴν ὁποίαν εὐρίσκεται τὸ Κράτος.

Τοὺς ἀπήντησα, ὅτι ἡ Κυβέρνησις ἡδύνατο νὰ ἐξέλθῃ τῆς δυσκόλου θέσεως κατὰ τὸν τρόπον τὸν ὅποιον προηγουμένως ἐξέθεσα.

Τότε ὁ κ. Γούναρης μοῦ εἶπε: Πολὺ καλὰ, σὺ δὲν θέλεις. Τουλάχιστον εἰμπορεῖς νὰ μᾶς συμβουλευῆς ποῖον νὰ θέσωμεν ἀρχηγόν.

Ἀπήντησα, ὅτι τὸν κ. Δούσμανην θεωρῶ ἀκατάλληλον, διότι καὶ εἰς τὸ παρελθὸν οὐδέποτε ὑπῆρξεν αὐτὸς ὁ πραγματικὸς ἀρχηγὸς τοῦ Ἐπιτελείου, ἀλλὰ ἐξεμεταλλεύθη τοὺς ὑπ' αὐτόν. Ὡς ἐκ τούτου ὁ χαρακτήρ του δὲν εἶναι εἰς τὸ ὕψος τῆς θέσεως. Τοὺς προέτεινα μετὰ θερμῆς νὰ διορίσουν τὸν κ. Στρατηγόν.

Ἐπανῆλθον ὅλοι των εἰς τὴν ἰδέαν ὅτι ἔπρεπε νὰ ἀναλάβῃ ἐγώ. Ὁ δὲ κ. Θεοτόκης μοὶ λέγει: Ἴδου λοιπόν, εἴμεθα ἐδῶ τέσσαρες ἄνθρωποι οἱ ὅποιοι σὲ ἰκετεύομεν, καὶ σὺ ἀρνεῖσαι;

Ἀρνοῦμαι, ἀπήντησα. Τότε αὐτὸς ἔκαμε πρὸς τοὺς ἄλλους χειρονομίαν, ὅτι ἦτο περιττὸν νὰ ἐξακολουθήσουν.

Ἐν τούτοις ἐπέμειναν ἰδίως ὁ κ. Πρωτοπαπαδάκης ἐντονώτερον.

Ἠρώτησα τότε τὸν κ. Πρωτοπαπαδάκην: Διατί ἐπιμένουν τόσο πολλοὶ εἰς τὸ νὰ συμμετάσχῃ ἐγὼ εἰς τὸ Ἐπιτελεῖον; Ὁ κ. Γούναρης ἀπήντησε: Διότι ἡ κοινὴ γνώμη εἶναι ἀνήσυχος καὶ ὁ διορισμὸς σου θὰ τὴν καθησυχάσῃ.

Ὁ κ. Πρωτοπαπαδάκης προσέθεσε: Δὲν φαντάζεσαι πόσον θὰ ἡσυχάσῃ ὁ κόσμος ἅμα μᾶθῃ ὅτι εἶσαι σὺ ὁ ἀρχηγὸς τοῦ Ἐπιτελείου.

Ἠρώτησα: Διατί ἀνησυχεῖ ὁ κόσμος; Τί φοβεῖται;

Ὁ κ. Πρωτοπαπαδάκης ἀπήντησε: Ὁ κόσμος φοβεῖται, ὅτι θὰ χάσω-

μεν τὴν ἐκστρατείαν, ὅτι δὲν δυνάμεθα στρατιωτικῶς νὰ νικήσωμεν. Ἄν παραλάβῃς σὺ, θὰ ἐπανεέλθῃ ἡ πεποίθησίς σου εἰς τὴν νίκην.

Ἀπήντησα: Ὡστε, ἐγὼ παραλαμβάνων, εἶναι ὡς νὰ λέγω εἰς τοὺς Ἕλληνας: μείνατε ἡσυχοὶ, θὰ νικήσωμεν, ἀφοῦ ἐγὼ εἶμαι ἐδῶ καὶ σᾶς τὸ βεβαιῶ, εἰμπορεῖτε νὰ εἶσθε καὶ σεῖς βέβαιοι.

Βέβαια, μοῦ ἀπήντησαν ὅλοι.

Τότε, ἀπήντησα, εἶναι ὡς νὰ μοῦ ζητεῖτε νὰ ἐξαπατήσω τὸν κόσμον. Διότι ἐγὼ γνωρίζω, ὅτι στρατιωτικῶς δὲν δυνάμεθα νὰ ἐπιτύχωμεν τὸν σκοπὸν μας.

Ὁ κ. Πρωτοπαπαδάκης μοῦ λέγει: Μάλιστα, ἔστω νὰ ἐξαπατήσωμεν τὸν κόσμον, ἐν ἀνάγκῃ καὶ αὐτὸ νὰ γίνη.

Ἀπήντησα πρὸς αὐτόν: Μὰ ἐγὼ δὲν ἐνοῶ ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ νὰ ἐξαπατήσω τοὺς Ἕλληνας. Ἐγὼ εἶμαι τῆς ἀρχῆς, ὅτι πάντοτε πρέπει νὰ λέγεται εἰς τὸν λαὸν ἡ ἀλήθεια. Θεωρῶ δὲ τὸν ἐλληνικὸν λαὸν ἀρκετὰ ἀνδρωμένον, ὥστε νὰ ἔχῃ τὸ θάρρος νὰ ἀκούῃ τὴν ἀλήθειαν.

Ἄλλωστε, ἐπρόσθεσα, μὴ λησμονῆτε, ὅτι ἐγὼ ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν ἐξεφράσθην ἐναντίον τῆς πολεμικῆς πολιτικῆς ἐν Μ. Ἀσίᾳ. Τότε δι' αὐτὸν τὸν λόγον ἦλθον εἰς ρῆξιν μὲ τὸν κ. Βενιζέλον. Καὶ ἤμουν ἐν ὑπηρεσίᾳ. Ἦδη εἶμαι ἀπόστρατος· καὶ πρέπει νὰ δεχθῶ νὰ ἐπανεέλθω εἰς ὑπηρεσίαν, ἵνα δι' αὐτοῦ βεβαιώσω τὸν ἐλληνικὸν λαόν, ὅτι ἔχω πεποίθησιν, ὅτι δύνανται νὰ γίνη ἐκεῖνο, διὰ τὸ ὅποιον ἄλλοτε εἶχα τὴν ἐναντίαν πεποίθησιν, ἐνῶ πράγματι καὶ τώρα πιστεύω, ὅτι δὲν δύναται νὰ ἀχθῆ εἰς πέρας; Μὰ τί εἶδους ἄνθρωπος θὰ ἦμουν τότε;

Ὁ κ. Θεοτόκης λέγει: Μὰ διατί φρονεῖς, ὅτι διὰ τοῦ πολέμου δὲν δυνάμεθα νὰ φέρωμεν εἰς πέρας τὴν ἐν Μ. Ἀσίᾳ πολιτικὴν μας;

Ἀπήντησα: Διότι πράγματι ζητεῖτε τὴν κατάκτησιν ἐν Μ. Ἀσίᾳ, καὶ χωρὶς νὰ προετοιμάσητε αὐτὴν διὰ τῆς ἐξελληνίσεως τῆς χώρας. Κατὰ τὸ φαινόμενον μόνον πρόκειται περὶ τῆς Συνθήκης τῶν Σεβρῶν. Πράγματι πρόκειται περὶ διαλύσεως τῆς Τουρκίας καὶ ἐγκαθιδρύσεως τοῦ κράτους μας ἐπὶ τῶν χωρῶν τῆς. Ἀλλὰ καὶ ἂν μόνον περὶ Συνθήκης τῶν Σεβρῶν ἐπρόκειτο, ἀκόμη καὶ εἰς τὴν περὶ τὴν Σμύρνην χώραν εἴμεθα ἐθνολογικῶς μειονότης. Εἰς δὲ τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Μ. Ἀσίας ὀλίγιστον πληθυσμὸν ἰδικὸν μας ἔχομεν. Οἱ δὲ Τούρκοι αἰσθάνονται τί ζητοῦμεν. Ἐὰν ἐστεροῦντο ἐθνικῶς αἰσθήματος, ἴσως τοιαύτη πολιτικὴ νὰ ἦτο δυνατὴ. Ἀλλ' ἀπέδειξαν, ὅτι ἔχουν ὄχι θρησκευτικόν, ἀλλὰ ἐθνικὸν αἰσθημα. Καὶ ἐννοοῦν νὰ παλαίσουν ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀνεξαρτησίας των, ἀκριβῶς διὰ τὰ αὐτὰ πράγματα, ὑπὲρ τῶν ὁποίων ἡγωνίσθημεν καὶ ἡμεῖς κατ' αὐτῶν. Αἰσθάνονται, ὅτι ἡ Μ. Ἀσία εἶναι ἡ πατρίς των, καὶ ὅτι ἡμεῖς εἴμεθα ἐπιδρομεῖς. Δι' αὐτούς, διὰ τὸ αἰσθημὰ των, τὰ ἱστορικὰ δικαιώματα ἐπὶ τῶν ὁποίων βασιζόμεθα δὲν ἔχουν ἐπιρροήν. Ἄλλο πρᾶγμα ἂν ἔχουν δίκαιον ἢ ἄδικον. Πρόκειται περὶ τοῦ πῶς αἰσθάνονται.

Λοιπὸν δὲν ἔχομεν νὰ κάμωμεν μὲ τὸν Κεμάλ, μὲ ἓνα κόμμα. Ἐχομεν νὰ κάμωμεν μὲ ὁλόκληρον τὸν τουρκικὸν λαόν. Ἐνα κόμμα ἢ ἕττα θὰ τὸ ἔρριπτεν ἐκ τῆς ἐξουσίας, καὶ θὰ ἠδυνάμεθα νὰ εὐρωμεν ἓνα ἄλλο κόμμα διατεθειμένον εἰς τὰς παραχωρήσεις τοῦ ζητοῦμεν. Ἀλλὰ ἓνα λαὸν ἀγωνιζόμενον ὑπὲρ τῆς ὑπάρξεώς του; Αὐτὸς θὰ εὕρη πάντοτε ἀνθρώπους νὰ τὸν ὀδηγήσουν. Τὴν ἀπώλειαν τῆς Σμύρνης καὶ τῆς ἐνδοχώρας αἰσθάνονται ὡς καιρίαν ἐθνικὴν ἀπώλειαν καὶ ἀρχὴν διαλύσεως τῆς πατρίδος των.

ὑπὸ τοιούτους ὄρους ὑποθέσωμεν, ὅτι ἐκερδίσαμεν τὴν μάχην περὶ τὸ Ἐσκή-Σεχέρ. Θὰ καμφθῆ δι' αὐτὸ ἡ θέλησις τῶν Τούρκων καὶ θὰ ὑπογράψουν εἰρήνην ὡς τὴν θέλομεν; Ὁχι, βέβαια. Θὰ ἐξακολουθήσουν ἀπληπισμένοι τὸν ἀγῶνα, θὰ ἀμυνθοῦν πρὸ τῆς Ἀγκύρας. Θὰ τοὺς καταδιώξωμεν ἐκεῖ; Μὲ πόσας δυνάμεις θὰ φθάσωμεν πρὸ τῆς Ἀγκύρας; Κατὰ τὴν μάχην τοῦ Ἐσκή-Σεχέρ—Ἀφιόν-Καρά-Χισάρ, ἐκ τῶν 8 Ἑλληνικῶν μεραρχιῶν, μόνον 5 ἔλαβον μέρος εἰς τὸν ἀγῶνα, αἱ τρεῖς ἄλλαι ἐφύλαττον πλευρὰ, νῶτα καὶ συγκοινωνίας, ἕνεκα τῆς ἐχθρικότητος τοῦ πληθυσμοῦ. Ἐὰν προχωρήσωμε πρὸς τὴν Ἀγκυραν, ἐκ τῶν 5 δὲν θὰ μείνουν 2 καθ' ὁδὸν πρὸς φύλαξιν; Καταντᾷ λοιπὸν νὰ φθάσωμεν εἰς Ἀγκυραν μὲ τὸ 1/3 τῶν δυνάμεών μας. Ἀφήνω τὰς δυσκολίας τροφῆς καὶ ἀνεφοδιασμοῦ. Καὶ ἂν ἐπὶ τοιούτοις ὄροις ἠθέλωμεν καταλάβει τὴν Ἀγκυραν, θὰ ἐπροχωροῦμεν πάρα πέρα; Τί δὲ θὰ ἐγίνετο ἂν ὁ ἐχθρὸς ἔμενεν ἀνένδοτος; Θὰ ἐμένομεν κατέχοντες διαρκῶς τὴν μέχρις Ἀγκύρας χώραν, ἐπιστρατευμένοι, ἀντιμετωπιζόντες τὰς πάντοτε ἐχθρικὰς ἐνεργείας;

Ἐνθυμηθῆτε, ὅτι ἡ Ἰσπανία ὑπῆρξεν ὁ τάφος ἐνός ἐκ τῶν καλλιτέρων στρατῶν τοῦ Ναπολέοντος.

Αὐτὰ εἶπον, διακοπτόμενος ὑπὸ τῶν συνομιλητῶν μου, ἵνα ζητήσωσι πληροφορίας ἢ πληρεστέρας ἐξηγήσεις. Ὅλοι ὅμως συνεφώνουν εἰς τὸ ἀδιέξοδον.

Ἐξηκολούθησα: ὑποθέσατε, ὅτι ἔχομεν μεγίστας δυνάμεις καὶ καταλαμβάνομεν ὅλην τὴν Μ. Ἀσίαν. Τί θὰ γίνῃ ἔπειτα, θὰ μείνωμεν κατέχοντες τὴν χώραν ἕως ὅτου εὐρεθῶσι Τούρκοι ὑπογράφοντες τὴν Συνθήκην τῶν Σεβρῶν, ἢ θὰ κατέχωμεν τὴν χώραν ἐπ' ἀόριστον;

ὑποθέσατε, ὅτι εὐρίσκονται τότε Τούρκοι ὑπογράφοντες τὴν Συνθήκην τῶν Σεβρῶν. ὑποθέσατε κάτι καλλίτερον, ὅτι μετὰ μίαν νικηφόρον μάχην πρὸ τοῦ Ἐσκή-Σεχέρ ὁ ἴδιος ὁ Κεμάλ ὑπογράφει τὴν Συνθήκην τῶν Σεβρῶν. Ἡ θὰ ζητήσετε περισσύτερα;

Ὁχι, ὄχι, ἀπήντησαν ὅλοι.

Λοιπὸν, τί θὰ κάμωμεν μετὰ τὴν ὑπογραφὴν; Θὰ ἐκκενώσωμεν τὴν χώραν, πλὴν τοῦ ἀποκτηθέντος περὶ τὴν Σμύρνην τμήματος.

Βέβαια, ἀπήντησαν.

Καὶ ἔπειτα τί θὰ κάμωμεν; Θὰ ἀποστρατεύσωμεν καὶ ἀφήσωμεν εἰς τὴν Σμύρνην καὶ περίχωρα ἐνισχυμένας φρουράς;

Βεβαίως, ἀπήντησαν.

Καὶ τότε, ἐξηκολούθησα, τί θὰ γίνῃ ἐὰν μετὰ τινὰς μῆνας, μετὰ τινὰς ἐβδομάδας μᾶς ἔρχονται εἰς Ἀθήνας εἰδήσεις περὶ ἐξεγέρσεως τῶν Τούρκων εἰς τὴν ἕξω τῆς γραμμῆς μας χώραν, συγκεντρώσεως ὁμάδων, ἐξάψεως τῶν πνευμάτων των, ἐμφανίσεως νέων ἀρχηγῶν κηρυττόντων τὴν ἀνάγκην πολέμου; Διότι ὁ πόθος τῆς ἐκδιώξεώς μας δὲν θὰ σβῆσῃ ποτὲ εἰς τὰ στήθη τῶν Τούρκων. Θὰ κάμωμεν τότε νέαν ἐπιστράτευσιν;

Σιωπῇ ἐπηκολούθησεν.

Βλέπετε λοιπὸν, εἶπον, ποῦ μᾶς ἄγει ἡ πολιτικὴ σας. Εἶναι πολιτικὴ κατακτῆσεως λαοῦ μὴ ἐννοοῦντος νὰ ὑποστῇ τὴν κατὰκτῆσιν, κατακτῆσεως τὴν ὅποιαν δὲν κατέστησεν εἰσέτι ὄριμον ἢ εἰσδυσις τοῦ πολιτισμοῦ μας, τῆς ἐπιρροῆς μας, τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὡς εἰς τὴν ἀρχαιότητα.

Δὲν εἶναι πολιτικὴ μας, μοῦ λέγει ὁ κ. Γούναρης. Δὲν ἦτο ποτὲ πολιτικὴ μας. Ὁ Βενιζέλος μᾶς ἔφερεν ἐκεῖ. Τὸν πόλεμον τὸν εὐρωμεν.

Ἡμποροῦσατε νὰ συμβιβασθῆτε, ἀπήντησα.

Προσεπάθησα, μοῦ ἀπήντησε. Λοιπὸν, εἰς τὸ Λονδίνον, κατόπιν συνεννοήσεως μὲ τὸν Λόυδ Τζώρτζ, ἐδέχθη νὰ κάμω μεγάλας παραχωρήσεις εἰς τὸ ζήτημα τῆς Σμύρνης. Τὸ ἐπεδιώξα, διὰ νὰ κλείσωμεν τὴν ἐκστρατείαν καὶ νὰ τελειώσωμεν. Καὶ εἶχε μεσολαβήσει ὁ Ἰνδὸς Ἀγκά-Χάν. Αἴφνης, οἱ Τούρκοι μετέβαλαν γνώμην καὶ δὲν ἐδέχθησαν τίποτε. Τί νὰ κάμω τότε;

Νὰ μὴν ἐπιτεθῆτε, ἀπήντησα. Ὁ στρατὸς ἄλλωστε δὲν ἦτο ἔτοιμος. Ἀπὸ τοῦ Νοεμβρίου οὐδεμία εἶχε γίνῃ προπαρασκευῆ. Ἀλλὰ καὶ ἔτοιμος ἂν ἦτο, πάλιν ἔπρεπε νὰ ἀποφύγωμεν τὸ νὰ χάνωμεν περισσότερον εἰς τὸ πολεμικὸν ἀδιέξοδον.

Τὸ γνωρίζω, ἀπήντησεν ὁ κ. Γούναρης. Καὶ ὁμολογῶ, ὅτι ἐγελάσθηκα. Ἡπατήθη ἀπὸ τὰς διαβεβαιώσεις τῶν στρατιωτικῶν, ὅτι ἡ ἐπίθεσις θὰ ἦτο ἀσφαλῶς νικηφόρος καὶ ἡ ἐκστρατεία βραχεῖα. Πεισθεὶς εἰς τὰς διαβεβαιώσεις των, ἐβεβαίωσα καὶ ἐγὼ τοὺς Ἀγγλοὺς περὶ τοῦ ἀσφαλοῦς καὶ ἐπιτυχοῦς τῆς ἐκστρατείας.

Τουλάχιστον ἄς μὴν ἐσπεύδατε, εἶπον. Δὲν ἦτο δυνατόν νὰ περιμένετε νὰ ἐπανεέλθητε πρῶτα;

Ὁ Παπούλας ἐπέμνε, μοὶ ἀπήντησε ζωηρῶς. Μετὰ ἐπιμονῆς ἐζήτη τὴν ἄδειαν νὰ ἐπιτεθῇ τὸ ταχύτερον. Διότι ἄλλως θὰ ἐνισχύετο ὁ Κεμάλ ἐκ Κιλικίας. Τί ἤθελες λοιπὸν νὰ κάμω;

Καὶ τί θὰ ἐγίνετο ἂν δὲν ἐπιτιθέμεθα; ἐρωτᾷ ὁ Πρωτοπαπαδάκης. Τί θὰ ἐκάμναμεν;

Ἐκεῖνο, τὸ ὅποιον ἴσως καὶ τώρα θὰ ἦτο καλλίτερον νὰ κάμωμεν. Νὰ ἀποσυρθῶμεν περὶπου εἰς τὰ σύνορα τῆς Συνθήκης τῶν Σεβρῶν, νὰ τὰ ὀχυρώσωμεν καλὰ καὶ νὰ διατεθῶμεν ἀμυντικῶς. Ἀντὶ δὲ νὰ σπάζωμεν τὸ κε-

φάλι μας εἰς τὰς ὀχυρώσεις τοῦ Κεμάλ, νὰ τὸν ἀφήσωμεν νὰ σπάσῃ αὐτὸς τὰ μούτρα του εἰς τὰς ἰδικὰς μας. Ἐννοεῖται, νὰ καλύψωμεν συγχρόνως τὰ στενὰ χάριν τῶν Ἀγγλων, ἂν οἱ Ἀγγλοὶ μᾶς παρέχουν τὰ πρὸς τοῦτο μέσα καὶ τὴν βοήθειαν πού χρειάζεται. Ἐτσι δὲν θὰ χρειάζομεθα δυνάμεις μεγάλας οὔτε ἔξοδα πολλὰ οὔτε θὰ παρασυρόμεθα εἰς ἀτέρμονα κατακτητικὸν πόλεμον.

Μοῦ λέγει ὁ κ. Πρωτοπαπαδάκης: Ναί, ἀλλὰ οἱ στρατιωτικοὶ μᾶς λέγουν, ὅτι διὰ τοιοῦτον ἀμυντικὸν πόλεμον χρειάζομεθα 17 μεραρχίας.

Δι' ὄνομα τοῦ Θεοῦ, ἀνέκραξα. Διὰ τοιοῦτον ἀμυντικὸν πόλεμον χρειάζομεθα 17 μεραρχίας καὶ χρειάζομεθα μόνον 5 διὰ τὸν ἐπιθετικόν; Μὰ τί τρόποι τοῦ σκέπτεσθαι εἶναι αὐτοί;

Ἐπειτα εἶναι ἄλλο ζήτημα, λέγει ὁ κ. Πρωτοπαπαδάκης. Ποῖος θὰ ἦτο ὁ σκοπὸς τοῦ ἀμυντικοῦ πολέμου; Νὰ εὐρωμεν βέβαια τρόπον συμβιβασμοῦ.

Βεβαίως, ἀπήντησα.

Δηλαδή, ἐξηκολούθησε, νὰ παραιτηθῶμεν τῶν ἀξιώσεών μας ἐπὶ τῆς Σμύρνης; Ν' ἀποσυρθῶμεν τῆς Μ. Ἀσίας; Διότι ἄλλο πρᾶγμα οἱ Τοῦρκοὶ δὲν θὰ ἐδέχοντο.

Βεβαίως, ἀπήντησα. Νὰ παραιτηθῶμεν τῆς στρατιωτικῆς κατοχῆς τῆς Σμύρνης, καί, φυσικὰ, τῆς κυριαρχίας μας ἐκεῖ. Ἀλλὰ νὰ δημιουργήσωμεν ἐκεῖ καθεστὼς αὐτόνομον, τὸ ὁποῖον νὰ ἐξασφαλίζῃ τὴν ἐλευθερίαν ἀνάπτουξιν καὶ βαθμηδὸν ἐπικράτησιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Αὐτὴ θὰ ἦτο ἡ ὀρθὴ πολιτικὴ ἀπέναντι τῆς Τουρκίας, ἡ φιλικὴ σύμπραξις.

Αὐτοὶ μᾶς σφάζουν, μοῦ λέγει ὁ Ἐξαδάκτυλος.

Μᾶς σφάζουν, ἀπήντησα, ἐφ' ὅσον ἐθέσαμεν ὡς πρόγραμμά μας τὴν κατάκτησιν τῶν ἐν Μ. Ἀσίᾳ. Ἀφ' ὅτου ἤξεύρου, ὅτι τὴν φιλίαν μας δὲν θὰ τὴν ἔχουν ποτέ, ὅτι τὴν ἔχθραν μας δὲν τὴν μεταβάλλει τίποτε, καὶ συνεπῶς τίποτε δὲν ἔχουν νὰ κερδίσουν ἀπὸ ἡμᾶς. Βέβαια αὐτὰ δὲν δικαιολογοῦν τὰς σφαγὰς. Ἀλλὰ δὲν σφάζομεν καὶ ἡμεῖς;

Σφάζομεν, μοῦ λέγει ὁ κ. Ἐξαδάκτυλος. Βέβαια, θέλομεν καὶ πρέπει νὰ τοὺς ἐξοντώσωμεν. Ὁ Τοῦρκος δὲν ἐννοεῖ ἀλλιῶς.

Λέγει ὁ κ. Πρωτοπαπαδάκης: Λάβε ὑπ' ὄψιν σου ὅμως, ὅτι, παραιτούμενοι τῆς Μ. Ἀσίας, θὰ ἐχάναμεν καὶ τὴν Θράκην.

Πῶς, ἀπήντησα, δὲν τὸ ἐννοῶ αὐτό. Τὴν Θράκην δυνάμεθα νὰ τὴν κρατήσωμεν στρατιωτικῶς ἐπ' ἀπειρον μὲ μικρὰς δυνάμεις.

Δὲν πρόκειται περὶ αὐτοῦ, μοῦ ἀπαντᾷ. Θὰ ἐχάναμεν τὴν Θράκην, διότι θὰ μᾶς ὑπεχρέωνεν ἡ Ἀγγλία νὰ δώσωμεν καὶ τὴν Θράκην. Ἡμεῖς, διὰ νὰ ἔχωμεν τὴν Ἀγγλικὴν ὑποστήριξιν εἰς τὴν Θράκην, πρέπει νὰ εἶναι ἡ Ἀγγλία πεπεισμένη, ὅτι δυνάμεθα νὰ συντρίψωμεν τὸν Κεμάλ καὶ νὰ ἐπιβάλωμεν τὴν Συνθήκην τῶν Σεβρῶν.

Μὰ πῶς, ἀπήντησα ἀπορῶν, ἐγὼ κατὰ τὴν ἐποχὴν πού ἐπροτάθη ἡ

ἀποστολὴ τῶν ἐπιτροπῶν διὰ τὴν ἐθνολογικὴν ἐξέτασιν εἶχα τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι ὁπωσδήποτε θὰ ἐκρατούσαμεν τὴν Θράκην. Δὲν ἔχει οὕτω; ἤρώτησα τὸν κ. Γούναρην. Ἐγὼ τότε μάλιστα ἠπόρου, διατί νὰ μὴ δεχθῶμεν τὰς ἐπιτροπὰς ταύτας καὶ νὰ ἀπαλλαγῶμεν τοῦ ὀλεθρίου αὐτοῦ πολέμου.

Ὅχι, ἀκριβῶς δὲν εἶναι ἔτσι, μοῦ ἀπήντησε, βραδέως ὀμιλῶν, ὁ κ. Γούναρης. Οἱ Ἀγγλοὶ, αὐτοὶ οἱ ἴδιοι ἤθελαν νὰ ἀπορρίψωμεν τὰς ἐπιτροπὰς καὶ μᾶς τὸ διεμήνυσαν διὰ τοῦ ἰδιαιτέρου προσώπου πού συνεννοοῦντο μαζί μας. Μᾶς ἔδωσαν μάλιστα καὶ τὸ κείμενον τῆς ἀπαντήσεως, καὶ μετὰ μικρὰν σιωπὴν προσέθεσεν: Καμίαν ἐλπίδα δὲν μᾶς ἔδωσαν, ὅτι θὰ ἔμενεν ἡ Θράκη ἑλληνικὴ. Καὶ μάλιστα ὅλοι μᾶς ἐπειθαν, ὅτι οἱ Ἀγγλοὶ θὰ μᾶς ἐγκατέλειπον εἰς τὸ ζήτημα τῆς Θράκης.

Ἀλλὰ δὲν πρόκειται περὶ τῆς ἀκολουθητέας πολιτικῆς, προσέθεσεν ὁ κ. Γούναρης. Ἐστω, ὅτι ἐκάμαμεν σφάλματα. Ἐστω, ὅτι ἐμπλέξαμεν. Σήμερον τί θὰ κάμωμεν; Πολιτικὴν δὲν δυνάμεθα νὰ ἀλλάξωμεν, εἶμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ ἐξακολουθήσωμεν τὸν πόλεμον μέχρι τέλους, ἔστω καὶ ἂν κινδυνεύσωμεν νὰ καταστραφῶμεν. Ἄλλως οἱ Ἀγγλοὶ θὰ παύσουν νὰ μᾶς θεωροῦν ὡς σοβαρὸν ἔθνος, ἀμα δὲν εἶμεθα συνεπεῖς εἰς ὅ,τι ὑποσχόμεθα, καὶ θὰ μᾶς ἐγκαταλείψουν καὶ θὰ ὑποστηρίξουν τὴν Τουρκίαν. Πρέπει νὰ ἀποδείξωμεν ὅτι εἶμεθα ἔθνος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου δύναται νὰ ὑπολογίζῃ μία Μεγάλη Δύναμις.

Διὰ νὰ ὑπολογίζῃ μία Μεγάλη Δύναμις ἐφ' ἡμῶν πρέπει πάντως νὰ μὴ καταστραφῶμεν, ἀπήντησα. Πρέπει νὰ μετρῶμεν τὸν ἀγῶνα μας ἀναλόγως τῶν δυνάμεών μας.

Τώρα πρέπει νὰ νικήσωμεν, μοῦ λέγει ὁ κ. Γούναρης. Καὶ δι' αὐτὸ σὲ θέλομεν. Νὰ μᾶς εἰπῆς τί πρέπει νὰ κάμωμεν.

Περὶ αὐτοῦ πρόκειται, ἀπήντησα. Ὅτι δὲν δυνάμεθα νὰ νικήσωμεν, δηλ. νὰ ἐπιβάλωμεν τὴν θέλησίν μας εἰς τὸν Κεμάλ, οὕτως ὥστε νὰ ἔχωμεν ἀσφαλῶς τὰ κτηθησόμενα. Διότι, ἂν πρόκειται νὰ τὰ χάσωμεν γρήγορα ἐν συνοδείᾳ μεγαλυτέρας καταστροφῆς, τότε αὐτὸ δὲν λέγεται νίκη. Ζητοῦμεν νὰ κατορθώσωμεν ἔργον ἀνώτερον τῶν δυνάμεών μας. Καὶ λέγομεν ἅς εὐρεθῇ τρόπος νὰ γίνου ἀνώτεροι αἱ δυνάμεις μας τοῦ ἔργου.

Καὶ ἕνα ἄλλο ἀκόμη, μοῦ λέγει ὁ κ. Πρωτοπαπαδάκης. Ἄν ἀποσυρθῶμεν τοῦ πολέμου τῆς Μ. Ἀσίας, ποῖα θὰ εἶναι ἡ ἐντύπωσις ἐν Ἑλλάδι; Δὲν θὰ μᾶς συνεπάρῃ ἡ ὀργὴ τοῦ κόσμου; Δὲν ἐννοῶ τὴν Κυβέρνησιν, ἐννοῶ τὸ καθεστὼς. Φαντάζεσαι, ὅτι θὰ γλυτώσῃ ὁ Βασιλεὺς;

Ἀπήντησα: Καὶ ποῖα θὰ εἶναι ἡ ἐντύπωσις, ἂν συντρίψωμεν τὸ ἔθνος εἰς ἕνα ἐξαντλητικὸν ἀτέρμονα πόλεμον; Εἶναι κακὸν ὅταν ἕνα ἔθνος, ὑπολογίζον τὰς δυνάμεις του, ἀποσύρῃται ἀπὸ ἕνα ἀγῶνα ὑπερβαίνοντα αὐτάς; Καὶ πρέπει ἀναγκαιῶς νὰ ἐπακολουθήσῃ ὁ ἐμφύλιος πόλεμος; Διατί; Ἐὰν ἡ Κυβέρνησις ὀμολογήσῃ δημοσίᾳ τὴν πλάνην τῆς, ἀναγνωρίσῃ τὸν κακὸν πολιτικὸν δρόμον εἰς τὸν ὁποῖον εἰσῆλθε, εἰπῆ εἰς τὸν λαὸν τὴν ἀλήθειαν,

ἔλθῃ τὴν ἀλήθειαν, ἀφήσῃ κατὰ μέρος τὰς δημοκρατικὰς μεγαλομανίας, καὶ εἰπῆ τί εἰμποροῦμεν νὰ κάμωμεν μετὰ τὰς μετρημένας δυνάμεις ποὺ ἔχομεν, νομίζεις, ὅτι ὁ ἑλληνικὸς λαὸς εἶναι τόσο ἀνόητος, ὥστε νὰ κατερικτώσῃ δι' αὐτὸ τὴν Ἑλλάδα; Ἰσα-ἴσα, αὐτὸ θέλει ὁ κόσμος. Βεβαίως, ἡ Κυβέρνησις θὰ πέσῃ, καὶ φυσικὰ οἱ πολιτικοὶ ἄνδρες οἱ ὁποῖοι τοιαῦτα λάθη ἔκαμαν, θὰ ὑπάγουν νὰ ἡσυχάσουν. Ἀλλὰ τὸ καθεστῶς, ὁ Βασιλεὺς, τὸ Κράτος δὲν θὰ πάθουν τίποτε.

Καὶ ἡ ἀπογοήτευσίς; μοῦ λέγει ὁ κ. Πρωτοπαπαδάκης· ἡ ἀποθάρρυνσις ποὺ θὰ ἐπακολουθήσῃ; Ὁ ἀλείψῃ ἡ αὐτοπεποιθήσις! Δὲν τὸν κουνᾷ πλέον τὸν ἑλληνικὸν λαὸν διὰ τίποτε, οὔτε διὰ ν' ἀμυνθῆ τὰ σύνορά του. Δὲν γίνεταί πλέον ἐπιστράτευσις, καὶ ὁ ἐχθρὸς ἂν εἰσβάλῃ εἰς τὴν Μακεδονίαν.

Δὲν πιστεύω, ἀπήντησα. Βεβαίως, θὰ ἐπέλθῃ ἀπογοήτευσίς τις, ἀλλὰ παροδική. Ὁ θὰ εἶναι βέβαια μία ψυχρολουσία, ἀλλὰ σωτήριος ψυχρολουσία. Ὁ θὰ συνέλθῃ ὁ ἑλληνικὸς λαὸς καὶ αἱ μέλλουσαι κυβερνήσεις του καὶ τοῦ λοιποῦ θὰ ἀναμετροῦν τὰς δυνάμεις των πρὶν ἢ ἀναλάβωσι τοιαῦτα ἔργα. Ὅχι μόνον θὰ συνέλθῃ ὁ ἑλληνικὸς λαός, ἀλλὰ καὶ θὰ προοδεύσῃ καὶ θὰ ἐργασθῆ διὰ τὴν μεγέθυνσιν τῶν πολεμικῶν του δυνάμεων καὶ θὰ ἐπιδιώξῃ τὸ ἔργον μεθοδικώτερον, σωφρονέστερον, ἐπιμονώτερον. Οὕτω σκέπτονται καὶ ἐργάζονται οἱ μεγάλοι λαοί. Ἐὰν ὁ ἑλληνικὸς λαὸς δὲν εἶναι μέγας λαός, τότε περιττὸν νὰ πονοκεφαλῶμεν. Δὲν θὰ πάγῃ ἐμπρός. Ἐὰν ὅμως εἶναι μέγας λαός, καὶ ἐγὼ πιστεύω ὅτι εἶναι, τότε δὲν θὰ ἀποθαρρυνθῆ διόλου, διότι ἀπεσῆρθη ἀπὸ ἓνα πόλεμον ὑπερβαίνοντα τὰς δυνάμεις του. Δὲν θὰ ὑπερασπίσων τὰ σύνορά τους οἱ Ἕλληνες! Ὁ θὰ ἀφήσων τὸν ἐχθρὸν νὰ εἰσβάλῃ! Πολὺ τοὺς ὑποτιμᾷς, Πρωτοπαπαδάκη. Ἄς εἶναι, μοῦ ἀπαντᾷ. Δὲν ἤξεύρεις τὴν ψυχολογίαν τῶν λαῶν. Ἄν ἀπεσῆρθετε πρὸ τῆς ἀποτυχίας τοῦ Ἑσκή-Σεχέρ, ἄλλαξε τὸ πρᾶγμα. Μετὰ ὅμως τὴν ἀποτυχίαν, δὲν μᾶς ἐπιτρέπεται. Πρέπει νὰ δοκιμάσωμεν τὴν τύχην τῶν ὅπλων μέχρι τέλους.

Καὶ ἂν καταστραφῶμεν στρατιωτικῶς, τοῦ ἀπήντησα, τότε δὲν θὰ ἐπέλθουν αἱ ἀποθάρρυνσεις;

Ὅχι, μοῦ λέγει. Τότε δὲν θὰ ἐπέλθουν. Προτιμότερα ἢ ἦττα, παρὰ νὰ διακόψωμεν εἰς τὴν μέσσην τὸν ἀγῶνα. Τὰ ἠθικὰ ἀποτελέσματα θὰ εἶναι ὀλιγώτερον κακά.

Μὰ ἡ ἦττα, τοῦ εἶπα, δὲν ἔχει μόνον ἠθικὰ ἀποτελέσματα, ἔχει καὶ ὕλικα ἀποτελέσματα φοβερά. Πῶς δὲ θὰ σκεφθῆ καὶ ὑπὸ ποίων αἰσθημάτων θὰ ὀδηγηθῆ ἓνας λαὸς ἠττώμενος, δὲν εἰμπορεῖτε νὰ τὸ εἰπῆτε ἐκ τῶν προτέρων. Δὲν πρέπει νὰ παίρνωμε τόσον ἀψήφιστα τὴν ἦτταν. Νὰ φανταζώμεθα, ὅτι θὰ εἰποῦμεν: Ἡττήθημεν, τί νὰ κάμωμεν, ἄς τὸ πάρωμεν ἀπόφασιν. Σᾶς παρασύρει ἡ ἀνάμνησις τῆς ἦττης τοῦ 1897. Ἀλλὰ ἡ ἦττα ἐκείνη ἦταν παιγνιδάκι ἐμπρός εἰς ἐκείνην ἢ ὅποια εἰμπορεῖ νὰ ἐπέλθῃ τώρα. Καὶ

ἔπειτα μήπως εἰς τὰ 1897 δὲν διεκόψαμεν τὸν πόλεμον εἰς τὴν μέσσην; Ἡγωνίσθημεν ἄρα γε μέχρι ἐσχάτων; Καὶ μάλιστα πολλοὶ διέδιδον ὅτι ἦτο ψεύτικος πόλεμος, ψεύτικη ἦττα. Καὶ μ' ὅλον τοῦτο, ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ταχέως συνέλθῃ, καὶ χάρις εἰς τὴν ἦτταν τοῦ 1897, εἰργάσθη, διώρθωσε τὰ τοῦ στρατοῦ του, δὲν ἀπεθαρρύνθη, παρεσκευάσε τὸ 1912. Καὶ τότε ὅλοι ἔλεγον· τί βλακεία νὰ μὴ δεχθῶμεν τὸ καθεστῶς τῆς Κρήτης, ποὺ μᾶς ἐπρότειναν εἰς τὰς παραμονὰς τοῦ πολέμου. Τὸ ἐδέχθημεν ἔπειτα καὶ τὸ ἐθεωρήσαμεν θρίαμβον. Ἄν τὸ ἐδεχόμεθα πρὶν, θὰ ἀπεφεύγαμεν τὴν ἦτταν. Καὶ ὅλοι ἐκατηγόρουν τὸν Δεληγιάννην. Καὶ ἐν τούτοις ὅλοι πρὸ τοῦ πολέμου ἐθεώρουν τὸ καθεστῶς ἐκεῖνο τῆς Κρήτης ὡς ὑποχώρησιν, ὡς ἀπάρνησιν τῶν ἐθνικῶν δικαίων, ἀπαράλλακτα ὅπως τώρα τὸν συμβιβασμὸν μετὰ τὴν Τουρκίαν. Εὐρήκαμεν δὲ ἀπείρους δυσκολίας διὰ τὴν δημιουργίαν τοῦ στρατοῦ ἕνεκα τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἦττης. Τί θὰ ἐγίνετο, ἂν τότε παρετίνομεν τὸν πόλεμον μέχρι ἐσχάτων;

Ἐπηρεχοῦθησε σιωπῇ.

Καλὰ ὅλα αὐτὰ, λέγει ὁ κ. Γούναρης. Τώρα τί θὰ κάμωμεν. Αὐτὸ θέλωμεν νὰ μᾶς εἰπῆς.

Ἀπήντησα: Ἐπιτρέψατέ μου νὰ σᾶς εἰπῶ, ὅτι ἐγὼ δὲν εἶμαι εἰς θέσιν, δὲν εἶναι εἰς γνώσιν μου ὅλα τὰ στοιχεῖα ποὺ χρειάζονται διὰ νὰ ὀδηγήσων τὴν Κυβέρνησιν.

Μὲ δέχοσε: Δὲν σοῦ ζητοῦμεν, βρε ἀδελφέ, τί πολιτικὴ πρέπει νὰ κάμωμεν, ἀλλὰ πῶς πρέπει νὰ ἐνεργήσωμεν στρατιωτικῶς.

Τοῦ ἀπήντησα: Ναι, ἀλλὰ τὸ ἓνα συνδέεται ἀναποσπᾶστως μετὰ τὸ ἄλλο. Τὸ τί πολιτικὴ θὰ κάμετε, ἐξαρτᾶται ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ εἰμπορεῖτε στρατιωτικῶς. Τὸ τί θὰ κάμετε στρατιωτικῶς, ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν πολιτικὴν ποὺ κάμετε. Ἴδού, ἐγὼ σᾶς λέγω στρατιωτικῶς τί νὰ κάμετε: Νὰ περιορισθῆτε εἰς τὴν ἄμυναν τοῦ τμήματος ποὺ σᾶς παραχωρεῖται διὰ τῆς Συνθήκης τῶν Σεβρῶν. Μοῦ λέγετε, ὅτι αὐτὸ σᾶς ἄγει εἰς πολιτικὴν ποὺ δὲν συμφωνεῖτε.

Ὁ κ. Πρωτοπαπαδάκης με διακόπτει. Δὲν εἶναι μόνον αὐτό. Πόσον καιρὸν θὰ μείνωμεν ἐν ἄμυνῃ; Ἡμεῖς δὲν ἔχομεν χρήματα διὰ πολὺν καιρὸν. Εἰς δύο τρεῖς μῆνας πρέπει νὰ τελειώσωμεν.

Τοῦ ἀπήντησα: Εἰς δύο τρεῖς μῆνας! Μὰ ἐγὼ, ἐὰν δεχθῶμεν νὰ γίνω ἀρχηγὸς τοῦ Ἐπιτελείου καὶ νὰ διεξαγάγω ἐπιθετικῶς τὴν ἐκστράτειαν, ἤξεύρετε τί θὰ σᾶς ἐζήτησιν; Νὰ διακόψετε τὰς ἐπιχειρήσεις, νὰ ἐπαναφέρωμεν τὸν στρατὸν εἰς τὰς βάσεις του, νὰ κάμωμεν γενικὴν ἐπιστράτευσιν, νὰ ἀνασυγκροτήσωμεν τὸν στρατὸν, νὰ τὸν ἐφοδιάσωμεν, νὰ τὸν παρατάξωμεν διαφορετικῶς. Πόσον καιρὸν χρειάζομεθα δι' ὅλα αὐτὰ; Τουλάχιστον τρεῖς μῆνας. Ἐπειτα ἔρχονται αἱ ἐπιχειρήσεις. Πόσον θὰ βαστάξουν; Πρόκειται περὶ πολλοῦ καιροῦ, δὲν ἔχετε χρήματα;

Πρωτοπαπαδάκης: Δὲν ἔχομεν διὰ τόσον καιρὸν. Καὶ ἔπειτα πῶς θὰ κάμωμεν γενικὴν ἐπιστράτευσιν, δὲν ἔχομεν ὅπλα.

Ἀπήντησα: Ὁὰ προμηθευθῶμεν.

Πρωτοπαπαδάκης: Θέλομεν πολλὸν καιρὸν. Θέλομεν χρήματα. Δὲν ἔχομεν.

Ἐσκέφθην ἐπὶ μικρὸν καὶ τοὺς εἶπα: Ἄκουσατε ἕσως μία λύσις. Νὰ ἀφήσωμεν τὸν στρατὸν ἐν ἀμύνη ἐν Μ. Ἀσίᾳ καὶ νὰ διατάξωμεν τὸν ἐν Θράκῃ στρατὸν νὰ καταλάβῃ τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ἐν ἐκ τῶν δύο, ἢ τὸ μέγα ἠθικὸν κτύπημα θὰ ἀναγκάσῃ τοὺς Τούρκους εἰς τὴν εἰρήνην σύμφωνα μετὰ τὰς βλέψεις μας, ἢ, ἐὰν μείνουν ἀνένδοτοι, κρατοῦμεν τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἀδιαφοροῦντες διὰ τὴν Σμύρνην. Ἀπέναντι τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ στέκεται. Εἶναι ὄχι μόνον δεκτὴ, ἀλλὰ καὶ με ἐνθουσιασμὸν ἀποδεκτὴ.

Γούναρης: Δὲν εἰμποροῦμεν.

Ἐγώ: Διατί;

Γούναρης: Ἀποκλείεται ἀπὸ τοὺς Συμμάχους πᾶσα ἐπιχειρήσις κατὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Οἱ Σύμμαχοι τὴν θεωροῦν ὑπὸ τὴν κατοχὴν των. Αὐτοὶ εἶναι ἐν ἀνακωχῇ. Ὡστε δὲν μᾶς τὸ ἐπιτρέπουν.

Ἐγώ: Δὲν εἰμποροῦμεν νὰ δοκιμάσωμεν;

Γούναρης: Ὁχι, ἀποκλείεται.

Μικρὰ σιωπὴ.

Ὁ κ. Θεοτόκης με ἐρωτᾷ: Εἶπες προηγουμένως, ὅτι θὰ ἡλλάξες τὴν παράταξιν. Πῶς τὸ ἐννοεῖς;

Ἀπήντησα: Μὰ ἰδοῦ, αὐτὴ ἡ διανομὴ τοῦ στρατοῦ εἰς δύο ομάδας κενωρισμένας, ἀπεχούσας πολὺ ἀπ' ἀλλήλων, δὲν μοῦ ἀρέσει. Ὁὰ ἐσυσσώρευσα τὸν στρατὸν ἢ πρὸς βορρᾶν ἢ πρὸς νότον. Ὁὰ ἐπροτιμοῦσα νὰ εἰσβάλω μετὰ τὸν στρατὸν ἀπὸ τὸ Ἀφιδν-Καρὰ-Χισάρ κατ' εὐθείαν πρὸς Ἀγκυραν.

Τότε ὁ κ. Θεοτόκης ἀντήλλαξε μετὰ τὸν κ. Πρωτοπαπαδάκην βλέμμα συνεννοήσεως.

Ἀκριβῶς, δι' αὐτὸ σὲ χρειάζομεθα, μοῦ λέγει ὁ κ. Πρωτοπαπαδάκης. Διότι ἡμεῖς δὲν εἰμποροῦμεν νὰ σκεπτόμεθα αὐτά. Δὲν εἶναι ἡ δουλειὰ μας.

Ἀκριβῶς, λέγει ὁ κ. Θεοτόκης. Ἐγὼ χρειάζομαι ἕνα ἄνθρωπον ποὺ νὰ ἡξεύρῃ νὰ μοῦ δίδῃ αὐτάς τὰς γνώμας. Τί πρέπει νὰ κάμνωμεν. Ποῦ νὰ τὰ ἡξεύρω ἐγὼ αὐτά; Ἐγὼ χρειάζομαι ἕνα σύμβουλον δι' αὐτά τὰ καθαρῶς στρατιωτικὰ ζητήματα.

Ἀπήντησα: Βέβαια χρειάζεσθε. Ἀλλὰ ὡς τοιοῦτος δὲν εἰμπορεῖ νὰ σᾶς χρησιμεύσω ἐγώ. Λησμονεῖτε ποῖος εἰμαι. Ἐγώ, πρὸ ἐτῶν, ἀξιωματικὸς ἐν ἐνεργείᾳ καὶ δεσμευμένος, ἐνῶ τώρα εἰμαι ἐλεύθερος, ἐξετέθην ἐνώπιον τοῦ κόσμου μετὰ ἰδέας διὰ τὴν ἐθνικὴν πολιτικὴν μας. Διέρρηξα τὰς σχέσεις μου μετὰ τὸν Βενιζέλον χάριν αὐτῶν. Κατεδιώχθην, ἐκινδύνευσα. Ἐφυγα ἀπὸ τὸν στρατὸν. Καὶ ἔφυγα πρὸ πολλοῦ. Πρὸ ἐτῶν. Διότι ἡ κατὰ Νοέμβριον ἐπάνοδος μου εἰς τὸν στρατὸν ἦτο τυπικὴ, μαζὶ μετὰ τοὺς ἄλλους. Ἀλλωστε ἐξανάφυγα ἀμέσως. Ἀπεστρατεύθην ὀριστικῶς. Εἰμαι

λοιπὸν πολίτης ἀπλοῦς, ἐλεύθερος ὅμως καὶ δικαιοῦμενος νὰ ἔχω γνώμην διὰ τὴν ἐθνικὴν πολιτικὴν μας, καὶ νὰ τὴν ὑποστηρίξω μετὰ τὴν δύναμιν μου. Καὶ νὰ σᾶς πολεμῶ, ἂν δὲν συμφωνῶ μαζὶ σας. Δὲν εἰμπορεῖτε νὰ με διαχωρίσετε εἰς τεμάχια καὶ νὰ πάρετε τὸ στρατιωτικὸν μου τεμάχιον καὶ νὰ πετάξετε ἔλα τὰ ἄλλα. Ἀποτελῶ ἐν σύνολον, μετὰ τὰς ἰδέας μου, τὰς σκέψεις μου, τὰς προθέσεις μου, τὰς πεποιθήσεις μου τὰς πολιτικὰς, τὰς στρατιωτικὰς μου γνώσεις, τὰς ὁποίας μεταχειρίζομαι ἀκριβῶς πρὸς ὑποστήριξιν τῶν ἰδεῶν μου διὰ τὴν ἐθνικὴν πολιτικὴν. Ἡ θὰ με πάρετε ὀλόκληρον, ἢ θὰ με ἀφήσετε ὀλόκληρον. Δὲν εἰμαι ἀξιωματικὸς διὰ νὰ σᾶς χρησιμεύσω ὡς εἰδικὸν τεχνικὸν ὄργανον. Δὲν εἰμαι ὄργανον. Αὐτὸ εἶναι τὸ λάθος ὄλων σας. Δὲν εἰμαι πλέον ἀξιωματικὸς, πρέπει νὰ τὸ ἐνοήσετε, δὲν εἰμαι ἀξιωματικὸς. Δὲν ὑπόκειμαι εἰς τὴν πειθαρχίαν τὴν στρατιωτικὴν. Εἰμαι πολίτης σκεπτόμενος καὶ ἐνεργῶν αὐτοβούλως.

Τότε ὁ κ. Γούναρης μοῦ λέγει κάπως ἐν ὄργῃ: Δὲν εἶσθε ἀξιωματικὸς, ἀλλὰ δὲν εἶσθε καὶ πολίτης. Ἡ μᾶλλον εἶσθε πολίτης ἐν εἰδικῇ καταστάσει, ὑπὸ περιορισμούς. Διότι τὸ κράτος δύναται ὅποτεν θέλῃ νὰ σᾶς ἀνακαλέσῃ εἰς ἐνεργείαν καὶ νὰ σᾶς κάμῃ ἀξιωματικόν. Ἐχετε ὑποχρεώσεις. Διότι ὑπηρετήσατε τόσον καιρὸν, ἀπεκτήσατε γνώσεις καὶ πείραν καὶ χάρις εἰς τὴν ὑπηρεσίαν σας καὶ ἱκανότητα αὐτὴν εἰμπορεῖ νὰ τὰ ζητήσῃ τὸ κράτος ὅποτεν τὰ χρειάζεται. Ἐὰν δὲν ἦσθε σεῖς, θὰ ἦτο ἕνας ἄλλος εἰς τὴν θέσιν σας, θὰ ἀπέκτα αὐτὸς τὴν πείραν καὶ τὴν ἱκανότητά σας διὰ τῆς κατοχῆς τῆς θέσεώς σας ἐν τῷ στρατῷ. Ἡμποδίσατε αὐτὸν τὸν ἄλλον νὰ ἀποκτήσῃ αὐτὴν τὴν ἱκανότητα, τὴν ὁποίαν θὰ ἔθετε τώρα εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ κράτους.

Ἀπήντησα: Δὲν ἠμπόδισα κανένα ἀξιωματικὸν νὰ ἀποκτήσῃ πείραν καὶ ἱκανότητα. Ὁ,τι ἀπέκτησα ἐγὼ τὸ ὀφείλω εἰς τοὺς κόπους μου, εἰς τὴν ἀτομικὴν μου ἐργασίαν. Δὲν τὸ ὀφείλω εἰς τὰς θέσεις ποῦ μοῦ ἔδωκαν ἐν τῷ στρατῷ. Τὰς θέσεις ταύτας καὶ ἄλλας ὁμοίας κατεῖχον καὶ ἄλλοι συγχρόνως, πρὶν καὶ μετὰ ἐμέ. Δὲν τοὺς ἐζήτησε ποτὲ κανεὶς τίποτε. Οὔτε ἀπὸ ἐμὲ ἐζήτησε κανεὶς. Προσέφερα μόνος μου, καὶ προσέφερα τὸ πᾶν. Τοὺς κόπους μου, τὴν ζωὴν μου ὀλόκληρον. Χωρὶς νὰ ἔχω τίποτε ὡς ἀντάλλαγμα. Ἐπὶ 30 χρόνια προσέφερα. Καὶ τὸ κράτος δὲν ἔλασεν ἀπὸ ἐμέ. Κάτι ἐκέρδισε. Δὲν ἔφυγα ἀπὸ τὸν στρατὸν, ἔτσι, σὺν λιποτάκτικῃ. Ἐπῆρα ἀποστρατεῖαν. Δηλαδή, ἔφυγα τῇ συγκαταθέσει τοῦ κράτους. Τὸ ὅποιον καμίαν προσπάθειαν δὲν ἔκαμε διὰ νὰ με κρατήσῃ. Αὐτὸ τὸ λέγω ἐν παρόδῳ, διὰ νὰ χαρακτηρίσω τὴν κατάστασιν, καὶ ὄχι ὡς παράπονον. Ἐγίνα πολίτης, οὐχὶ ὑπὸ εἰδικῆς συνθήκας, ὅπως λέγετε σεῖς κ. Πρόεδρε, ἀλλὰ πολίτης ὅπως ὅλοι οἱ ἄλλοι πολῖται. Ἐπανῆλθον, κατὰ τὴν αἴτησιν ἐπιστροφῆς τὴν ὁποίαν τὸ ἴδιον κράτος με ὑπεχρέωσε νὰ ὑπογράψω, εἰς τὸν ἰδιωτικὸν βίον. Οὐδεμία εἰδικὴ ὑποχρέωσις ὑπάρχει δι' ἐμέ. Ἀνήκω εἰς τὴν ἐφεδρείαν, ὅπως ὅλοι οἱ πολῖται, καὶ καλοῦμαι ὅπως αὐτοὶ ἐν ἐπιστρατεύσει, ὄχι μετὰ τὴν κλά-

σιν μου, ὅπως αὐτοί, ἀλλὰ ὀνομαστικῶς. Ἄλλὰ καλοῦμαι διὰ νὰ συμπληρώσω κενά. Δὲν καλοῦμαι διὰ νὰ κάμω τὴν δουλειά τὴν ὁποίαν πρέπει νὰ κάμουν οἱ ἀξιωματικοὶ τοῦ ἐνεργοῦ στρατοῦ.

Καὶ ἐξαφθεις προσέθεσα: Δύνασθε νὰ μὲ καλέσητε ὡς πολεμιστὴν, νὰ πολεμήσω καὶ ἐγώ. Εἰς οἰανδήποτε κλίμακα τῆς ἱεραρχίας μετὰ τῶν ἄλλων. Νὰ διοικήσω μίαν οἰανδήποτε μονάδα. Εἶμαι ἔτοιμος. Εἶμαι ἔτοιμος νὰ μεταβῶ εἰς τὴν πρώτην γραμμὴν καὶ νὰ πέσω. Σᾶς τὸ δηλῶ αὐτὴν τὴν στιγμήν. Δὲν δύνασθε, ὁμῶς, δὲν σᾶς ἐπιτρέπεται νὰ μὲ καλέσητε διὰ νὰ μὲ βιάσητε νὰ μετασχω, ὡς ἀρχηγὸς τοῦ Ἐπιτελείου, τῶν εὐθυνῶν σας εἰς τὴν διεύθυνσιν τοῦ πολέμου, εὐθυνῶν τὰς ὁποίας δὲν συμμερίζομαι. Πρὸ πάντων δέ, ὅταν δὲν συμφωνῶ μετὰ τὴν ἰδέαν τοῦ πολέμου αὐτοῦ, οὔτε μετὰ τὸν τρόπον ποῦ διεξήχθη, οὔτε μετὰ τὴν ἀδράνεια μετὰ τὸν περσινὸν Νοέμβριον, οὔτε μετὰ τὸ σχέδιον ἐκστρατείας, οὔτε μετὰ ὅσα σκέπτεσθε νὰ κάμετε, οὔτε μετὰ τὴν πολιτικὴν διεύθυνσιν αὐτοῦ, οὔτε καὶ μετὰ τὴν ἀνάγκην του. Πῶς, ὑπὸ τοιούτου ὅρου, ἀπαιτεῖτε νὰ γίνω συνυπεύθυνος μετὰ σᾶς; Ἀποταθῆτε εἰς ἐκεῖνους μετὰ τοὺς ὁποίους συμφωνεῖτε μέχρι τοῦδε εἰς ὅλα αὐτά. Ἄν ἐδεχόμεν, θὰ ἦμουν εἰς οὐτιδανὸς ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος διὰ νὰ κερδίσῃ μίαν ἐξέχουσαν θέσιν, διὰ νὰ λάμψῃ, δέχεται νὰ ἐργασθῆ παρά τὴν συνείδησίν του. Δὲν θὰ τὸ κάμω ποτέ. Εἰς τὸ παρελθόν, ὑποχωρῶν εἰς ὁμοίας πιέσεις μετὰ ἐκεῖνας τὰς ὁποίας μετὰ πιέξετε τώρα, συνειργάσθη καὶ εἰς πράγματα ἐναντία μετὰ ἐκεῖνα ποῦ ἐπρόσβευεν ἡ συνείδησίς μου. Ἐσφαλα. Καὶ μετενόησα. Ἄλλὰ τώρα δὲν τὸ κάμνω πλέον. Ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ. Ἄς εἰπῆτε ὅ,τι θέλετε, ἄς εἰπῆ ὁ κόσμος ὅ,τι θέλει δι' ἐμέ. Δὲν μετέχω ἔργου μετὰ τὸ ὁποῖον δὲν συμφωνεῖ ἡ συνείδησίς μου.

Λέγει ὁ κ. Θεοτόκης: Μὰ ἀκριβῶς ὁ κόσμος ἔχει πεποίθησιν εἰς σέ. Ὅτι σὺ εἰμπορεῖς νὰ βγάλῃς πέρα τὸ ἔργον.

Ἄπαντῶ: Καὶ ἀκριβῶς διότι γνωρίζω, ὅτι αὐτὸ τὸ ἔργον θὰ ἀγάγῃ εἰς ὄλεθρον τὸν κόσμον, δὲν ἀναλαμβάνω νὰ τὸ διευθύνω.

Θεοτόκης: Μὰ ἕνας ἀξιωματικός...

Ἐγώ: Μὰ τὰ εἶπαμε αὐτά, Θεοτόκη. Δὲν εἶμαι ἀξιωματικός. Πρέπει νὰ συνηθίσῃς ἐπὶ τέλος μετὰ αὐτὴν τὴν ἰδέαν, ὅτι δὲν εἶμαι ἀξιωματικός. Θέλεις καὶ κάτι ἄλλο; Δὲν εἶμαι οὔτε καὶ στρατιώτης. Μέσα μου ἔπαυσα νὰ εἶμαι στρατιώτης. Εἶδα πολλά, ἠγνόησα περισσότερα, καὶ ἔπαυσα πλέον νὰ δίδω τὸν ἑαυτόν μου ὡς ἀφωσιωμένος ἄνθρωπος...

Λέγει ὁ κ. Πρωτοπαπαδάκης: Λοιπὸν ἐπιμένεις, ὅτι δὲν εἰμπορεῖ νὰ νικήσωμεν; Φρονεῖς, ὅτι ἂν ἐπιτεθῶμεν τώρα, θὰ ἀποκρουσθῶμεν; Ὁ ἀποκρουσθῶμεν;

Ἀπήνησα: Δὲν εἶπα αὐτό. Ἐγὼ σᾶς ὠμίλησα περὶ ὄλου τοῦ πολέμου, καὶ ὅχι εἰδικῶς διὰ τὴν μάχην κατὰ τοῦ Ἐσκή-Σεχέρ. Σᾶς τὸ ἀνέπτυξα. Σᾶς ἐξήγησα τὰς ἰδέας μου ἐν περιπτώσει νίκης εἰς Ἐσκή-Σεχέρ καὶ προελά-

σεως. Τὸν ὄλον πόλεμον δὲν δύναμεθα νὰ νικήσωμεν στρατιωτικῶς, ὅχι τὴν μάχην τὴν ἐπικειμένην. Καὶ αὕτη εἶναι δυσχερὲς νὰ κερδηθῆ, ἀλλὰ δὲν ἀποκλείεται ἡ νίκη. Ἄλλὰ τὰ ἔπειτα;

Ἄπαντᾶ ὁ κ. Πρωτοπαπαδάκης: Δῶσε μας τὴν μάχην αὐτὴν, καὶ τὸ ἔπειτα εἶναι δική μας δουλειά.

Ἄπαντῶ: Δὲν εἶναι καθόλου δική σας δουλειά, ἀφοῦ ἐγὼ θὰ εἶμαι ἀρχηγὸς τοῦ Ἐπιτελείου. Ὁ ἀ εἶναι δική μου δουλειά τὸ ἔπειτα. Καὶ περὶ αὐτοῦ πρόκειται. Ἐκεῖ κοκκαλώνομεν.

Πρωτοπαπαδάκης: Δῶσε μας τώρα τὴν νίκην, καὶ ἡμεῖς κλείομεν ἀμέσως εἰρήνην. Δὲν εἶναι ἔτσι, Δημητράκη;

Βεβαίως, ἀπαντᾶ ὁ Γούναρης.

Ἐγώ: Πῶς κλείετε ἀμέσως εἰρήνην; Φαντάζεσθε ὅτι ὁ Κεμάλ θὰ ἐνδῶσῃ διὰ τὴν Σμύρνην; Οὔτε πρόκειται νὰ κερδίσωμεν νίκην κατὰ κράτος.

Πρωτοπαπαδάκης: Οὔτε θὰ ἐπιμείνωμεν διὰ τὴν Σμύρνην. Ὁ ἀ κάμωμεν παραχωρήσεις. Ἄλλὰ οἱ συμβιβασμοὶ οὗτοι, οἱ ὁποῖοι τώρα, μετὰ τὴν ἤτταν τοῦ Ἐσκή-Σεχέρ, θὰ ἦσαν καταστρεπτικοὶ διὰ τὸ ἦθικόν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, καὶ θὰ ἐξήγειραν ἴσως ἐπανάστασιν ἐν Ἑλλάδι, μετὰ μίαν νίκην θὰ ἐγίνοντο ἀμέσως δεκτοὶ ἀπὸ τὸν λαόν.

Ἐγώ: Τί φαντάζεσθε; Φαντάζεσθε μετὰ μίαν νίκην τί θὰ ἀπαιτῆ ἀπὸ σᾶς ἡ Βενιζελικὴ μερίς; ἡ ἀντιπολίτευσις τοῦ Στράτου καὶ τῶν ἄλλων; Νὰ πάρετε ὅλην τὴν Μ. Ἀσίαν! Φαντάζεσθε ὅτι θὰ χαλιναγωγῆσθε τότε τὸν μαινόμενον λαόν; Φαντάζεσθε, ὅτι θὰ τοῦ εἰπῆτε: Ἐχουσα ποταμὸν αἵματος, ἄς ἀποχωρήσωμεν τώρα καὶ ἄς δεχθῶμεν ἐκεῖνο ποῦ ἠδυνάμεθα ἴσως νὰ ἔχωμεν καὶ χωρὶς τόσας θυσίας. Καὶ ὅτι αὐτὸς θὰ τὸ δεχθῆ; Τότε θὰ ἔχετε ἐπανάστασιν. Λοιπὸν, ὅπως παρασύρεσθε καὶ ρυμουλκεῖσθε τώρα, θὰ παρασυρθῆτε καὶ θὰ ρυμουλκηθῆτε μετὰ μίαν νίκην ἀκόμη περισσότερον.

Πρωτοπαπαδάκης: Τί σέ μέλει ἐσένα; Δῶσε μας τὴν νίκην καὶ τὰ ἄλλα εἶναι δική μας δουλειά.

Ἐγώ: Μὲ μέλει καὶ πολὺ. Πρῶτον δὲν ἔχω καμίαν βεβαιότητα διὰ τὴν νίκην αὐτὴν. Ἐπειτα πῶς, θὰ κάμωμεν κανὲν συμβόλαιον, τὸ ὁποῖον θὰ λήγῃ μετὰ τὴν πρώτην μάχην; Ἐὰν παρελάβανον ἀρχηγὸς τοῦ Ἐπιτελείου, θὰ διηύθυνον ὄλον τὸν πόλεμον, δι' ὅσον καιρὸν διαρκέσῃ. Καὶ πρὶν παραλάβω, ὀφείλω νὰ σκεφθῶ διὰ τὴν διεξαγωγὴν ὄλου τοῦ πολέμου καὶ ὅχι διὰ τὴν πρώτην μάχην. Μετὰ τὴν πρώτην νίκην, ἐὰν σεῖς δὲν ἐκάμνατε εἰρήνην συμβιβαστικὴν, τί θὰ ἔπρεπε νὰ κάμω ἐγώ; Νὰ παραιτηθῶ τότε καὶ νὰ ἀφήσω μίαν ἡμέραν εἰς τὴν μέσσην τοῦ πολέμου τὸν στρατὸν ἀδιόκητον; Δὲν εἶναι δυνατὰ αὐτά.

Μὴ λησμονῆτε τί περιμένει ὁ κόσμος ἀπὸ ἐμέ, ἂν ἀναλάβω. Ὁ ἀ σᾶς κάμω μίαν πρότασιν, ἐπρόσθεσα ἀποτεινόμενος εἰς ὄλους. Δέχεσθε νὰ ἀναλάβω, ἀφοῦ πρῶτα κάμω μίαν δῆλωσιν εἰς τὰς ἐφημερίδας, νὰ χαρακτη-

ρίσω τὰ γεγονότα μέχρι τοῦδε καὶ τὴν κατάστασιν ὡς τὴν βλέπω, καὶ νὰ καθορίσω, ὅτι δὲν πολεμοῦμεν διὰ νὰ κατακτήσωμεν τὴν Μ. Ἀσίαν, οὔτε καὶ τὰ ἐπιδικασθέντα διὰ τῆς Συνθήκης τῶν Σεβρῶν, ἀλλὰ μόνον χάριν τῆς τιμῆς τῶν ὅπλων, καὶ ἂν ἀνακτήσωμεν αὐτήν, θὰ σταματήσωμεν τὸν πόλεμον, συμβιβάζόμενοι μὲ τοὺς Τούρκους;

Μοῦ ἀπαντοῦν: Δὲν εἰμπορεῖ νὰ γίνῃ αὐτό.

Τότε λέγω: Ὡστε ἐγὼ πρέπει νὰ ἀφήσω τὸν λαὸν ἐν τῇ ἀπάτῃ; Δὲν τὸ κάμνω αὐτό. Δὲν ἀναλαμβάνω τότε.

Ὁ κ. Πρωτοπαπαδάκης λέγει τότε: Εἰμπορεῖς νὰ κάμῃς ἓνα ὑπόμνημα καὶ νὰ τὰ εἰπῆς αὐτά.

Ἐγὼ: Τί ὠφελεῖ τὸ ὑπόμνημα; Νὰ τὸ κάμω τώρα τὸ ὑπόμνημα καὶ νὰ τὸ δημοσιεύσω;

Πρωτοπαπαδάκης: Πρὶν ἀναλάβῃς; Ὁχι. Νὰ τὸ κάμῃς ἀφοῦ ἀναλάβῃς, διὰ νὰ χρησιμεύσῃ διὰ τὴν Κυβέρνησιν, ὅχι νὰ δημοσιευθῇ.

Ἐγὼ: Διὰ νὰ ὑπάγῃ εἰς τὸ ἀρχεῖον; Ἀστειευόμεθα;

Ἐπῆλθε βραχεῖα διακοπή. Ὅλοι ἤμεθα ἐν στενοχωρίᾳ καὶ ἀδημονίᾳ. Ἦτο πολὺ ἀτυχῆς ἡ ἰδέα ἐκείνου ὅστις ἐπροκάλεσε τὴν συνάθροισιν αὐτήν.

Ὁ κ. Ἐξαδάκτυλος ἀνεμνήσθη τότε τῆς πολιορκίας τῶν Ἰωαννίνων, καὶ ὅτι τότε εὐρέθη τὸ Κράτος εἰς ὁμοίαν ἀμηχανίαν, καὶ τότε ἐξῆλθε τῆς ἀμηχανίας διὰ τῆς ἀποστολῆς εἰς Ἡπειρον τοῦ Βασιλέως, τοῦ Ἐπιτελείου, ἀνασυνεκροτήθη ὁ στρατός, ἐλήφθησαν ὅσα μέτρα ἔδει νὰ ληφθῶσι, καὶ ἐνικήσαμεν.

Τοῦ ἀπήντησα τότε, ὅτι εἰς τὰ Ἰωάννινα εὐρίσκειτο ἓνας στρατός ἐχθρικός ἀποκλεισμένος, ἄνευ πόρων, ἄνευ ἀνεφοδιασμοῦ. Καὶ ἡ νίκη μας ὀφείλεται κατὰ μέγα μέρος εἰς τὴν ἐξάντλησίν του. Καὶ αὐτὴν ἀκριβῶς ἐπεδιώξαμεν. Εἰς τὴν Μ. Ἀσίαν δὲν εἶναι διόλου τὸ ἴδιον. Ὁ Κεμάλ δύναται νὰ ἀνεφοδιάζεται. Ἐπειτα τὰ Ἰωάννινα ἦσαν τέρμα, ἡ κατάληψίς των ἦτο καὶ τὸ τέρμα τῆς ἐκστρατείας. Τότε, ἐνθυμεῖσθε, μόνος μου ἀνέλαβον τὴν εὐθύνην ἀπέναντι τοῦ Βασιλέως τῆς πτώσεως τῶν Ἰωαννίνων, καὶ ἐζήτησα νὰ φύγῃ ἀπὸ τὸ Λονδίνον, ἀκριβῶς πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτόν. Τώρα εἶναι τὸ ἀντίθετον.

Μὰ τί νομίζεις, μοῦ λέγει ὁ κ. Πρωτοπαπαδάκης, μὲ πικρόχολον ὕφος, τί ἐλπίζεις, χωρίζων τὴν εὐθύνην σου ἀπὸ τὴν ἰδικήν μας. Ἐν περιπτώσει ἀποτυχίας ὅλος ὁ κόσμος θὰ τὰ ἔχῃ μαζί σου, δὲν θὰ σοῦ τὸ συγχωρήσουν ποτὲ οἱ Ἕλληνες ὅτι δὲν μετέχεις τῆς ἐκστρατείας. Καὶ δὲν θὰ κερδίσης τίποτε.

Ἐγὼ: Δὲν ζητῶ νὰ κερδίσω τίποτε. Δὲν ζητῶ ἄλλο τίποτε, παρὰ νὰ βαδίσω σύμφωνα μὲ τὰς ἰδέας μου καὶ τὴν συνείδησίν μου. Ἀξιώματα δὲν ζητῶ.

Πρωτοπαπαδάκης: Εἰμπορεῖ καμιά ἡμέρα νὰ ἰδῆς τὸν κόσμον νὰ ἔλθῃ

ἐν διαδηλώσει εἰς τὸ σπίτι σου καὶ νὰ σοῦ ζητᾶ νὰ ἐπανεέλθῃς εἰς τὸν στρατόν.

Ἐγὼ: Θὰ ὁμιλήσω εἰς τὸν κόσμον. Καὶ θὰ τοῦ ἐξηγήσω τότε τὸ συμφέρον του καὶ θὰ τοῦ εἰπῶ ὅλα ὅσα λέγω ἐδῶ καὶ περισσότερα καὶ τραχύτερα, καὶ θὰ ἰδοῦμε τότε ποῦ θὰ στραφῇ ἡ διαδήλωσις.

Ὁ κ. Πρωτοπαπαδάκης λέγει θυμωμένος: Ἄν ἀποτύχωμεν, θὰ συγκαταστραφῆς καὶ σὺ. Διότι ἡ ἐσωτερικὴ ἐξέγερσις θὰ φέρῃ τὸν Βενιζέλον.

Προσθέτει ὁ κ. Γούναρης, ξεσπῶν πλέον: Ἐμὲ προσωπικῶς τί μὲ μέλει; Ἐνας ἄνθρωπος εἶμαι. Δὲν ἔχω παρὰ νὰ πάρω τὸν δρόμον μου ὅπουδῆποτε. Ἀλλίμονον σὲ σᾶς ποῦ ἔχετε δεσμούς καὶ περιουσίαν.

Ἀπαντῶ ἐντόνος: Μὴν ταραττεσθε. Ὁ Βενιζέλος δὲν ἐπανερχεται. Ἀλλὰ, καὶ ἂν ἐπανερχετο, διότι θὰ τὸν ἤθελε ὁ λαός, ἐγὼ δὲν τὸν φοβοῦμαι. Εἰς τὸ κάτω-κάτω, ἐὰν μόνον διὰ τοῦ Βενιζέλου θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ σωθῇ ἡ Ἑλλάς, ἂς ἔλθῃ ὁ Βενιζέλος. Πρέπει νὰ ὑπάγῃ ὁ τόπος μας εἰς τὸν διάβολον, διὰ νὰ μὴ ἔλθῃ ὁ Βενιζέλος; Ἀλλὰ αὐτὰ εἶναι ὑποθέσεις. Οὔτε ὁ Βενιζέλος εἶναι ἐκεῖνος ποῦ θὰ ἔσωζε τὴν Ἑλλάδα, οὔτε ὁ λαός θὰ πέσῃ εἰς τὰ πόδια του ποτέ. Ἀφήστε τα αὐτά.

Λέγει ὁ Πρωτοπαπαδάκης: Μὴ δεχόμενος ζημιώνεις τὸν ἑαυτὸν σου, ἡ ἀποτυχία μας εἶναι ἀποτυχία τοῦ καθεστώτος, καὶ δὲν θὰ ὠφεληθῆς σὺ ἀπὸ αὐτό.

Ἀπαντῶ θυμωμένος: Μὴ μὲ φαντάζεσαι τόσον οὐτιδανὸν διὰ νὰ ἐλπίζω νὰ ὠφεληθῶ ἀπὸ τὴν καταστροφὴν τοῦ τόπου μας. Σοῦ ἐπαναλαμβάνω δὲν ζητῶ τίποτε. Δὲν ζητῶ, παρὰ νὰ βαδίσω σύμφωνα μὲ τὴν συνείδησίν μου. Αὐτὴ εἶναι ἡ μόνη μου φιλοδοξία.

Πρωτοπαπαδάκης: Καλὰ, θὰ ἰδῆς. Οὔτε βουλευτὴν δὲν θὰ σὲ ἐκλέξουν οἱ συμπολιταὶ σου.

Ἐγὼ: Δὲν μὲ μέλει. Ἀδιαφορῶ.

Πρωτοπαπαδάκης: Δὲν σὲ μέλει; Δὲν τὸ ἐπιδιώκεις;

Ἐγὼ: Ὁχι. Διόλου.

Πρωτοπαπαδάκης: Τότε... καλὰ. Καὶ ἔκαμε μίαν κίνησιν τῶν ὤμων, ὡσὰν νὰ ἔλεγε: Τότε εἶσαι πράγματι ἐλευθερὸς νὰ κάνῃς ὅ,τι θέλεις.

Λέγω τότε: Δὲν θὰ ἀναλάβω ποτὲ ὑπηρεσίαν, ἐὰν δὲν εἶμαι σύμφωνα μὲ τὸ ἔργον ποῦ θὰ διεξαχθῇ. Δι' αὐτὸ παρητήθην τοῦ στρατιωτικοῦ μου ἀξιώματος, διὰ νὰ ἀποκτήσω αὐτὴν τὴν πολύτιμον ἐλευθερίαν.

Μοῦ λέγει ὁ κ. Γούναρης, μὲ κάποιον πείσμα: Ἐχεις ὅμως τὴν ὑποχρέωσιν, εἴτε συμφωνεῖς, εἴτε ὅχι, νὰ παράσχῃς τὴν ὑπηρεσίαν σου, ἄνευ οὐδεμιᾶς ἀντιρρήσεως, ὅταν σοῦ ζητῇ τοῦτο ὁ τόπος σου.

Ἐγὼ: Ἡ πατρίς θέλετε νὰ εἰπῆτε.

Γούναρης: Ἡ Πατρίς, μάλιστα ἡ πατρίς. Ὁφείλεις νὰ ὑπακούσης.

Ἀπαντῶ ἐντόνος καὶ ὀρθος: Ἡ Πατρίς, κ. Πρόεδρε, εἶναι ἰδέα. Δὲν λαμβάνει τὸ σχῆμα καὶ τὴν φωνὴν τοῦ Α ἢ τοῦ Β προσώπου. Εἶναι ἰδέα

καὶ ὁμιλεῖ εἰς τὰς καρδίας μας, εἰς καθένα χωριστά. Καὶ ἕκαστος ἡμῶν ἀντιλαμβάνεται τὴν φωνὴν τῆς μέσα του. Ὁ ἴδιος ἐξηγεῖ τί τοῦ λέγει. Καὶ ἕκαστος ἐξ ἡμῶν τὴν ὑπηρετεῖ ὅπως τὴν ἀντιλαμβάνεται. Τὴν πατρίδα του ὑπηρετεῖ ὁ μοναρχικός, τὴν πατρίδα του ὁ δημοκράτης, τὴν πατρίδα του ὁ Κάιζερ, ὁ Χίνδεμπουργκ, τὴν πατρίδα του ὁ Κάουτσκι, ὁ Λόυδ Τζώρτζ, ὁ Χένδερσον, ὁ Κλεμανσώ καὶ ὁ Ζωρές, τὴν πατρίδα του ὁ Τσάρος, τὴν πατρίδα του ὁ μολοσεβίκος, τὴν πατρίδα του ὁ Κωνσταντῖνος, τὴν πατρίδα σεῖς, τὴν πατρίδα καὶ ὁ Βενιζέλος.

Γούναρης: Ὁ καθεὶς σύμφωνα με τὰς ἀντιλήψεις του.

Ἐγώ: Ἀκριβῶς. Τὴν πατρίδα μου ὑπηρετῶ καὶ ἐγώ, σύμφωνα με τὰς ἀντιλήψεις μου καὶ σύμφωνα με τὴν συνείδησίν μου, ὅπως ἐγώ αἰσθάνομαι τὸ συμφέρον τῆς. Ὅχι ὅπως σεῖς, ἢ ὅποιος ἄλλος, φαντάζεσθε ὅτι πρέπει νὰ κάμω. Σεῦρω καλὰ τί κάμνω. Ἐχω καὶ ἐγώ ἀντιλήψιν τῶν συμφερόντων τῆς Ἑλλάδος, καὶ ἄς μὴ συμφωνῶ μαζί σας.

Γούναρης: Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ συμφωνοῦμεν.

Ἐγώ: Τότε, λοιπόν; Πρέπει λοιπόν, ἐπειδὴ μία φορὰ ὑπῆρξε ἀξιωματικός, νὰ εἶμαι καταδικασμένος διὰ βίου νὰ εἶμαι ὄργανον τῶν σχεδίων ἄλλων, ὅταν ἐγώ αἰσθάνομαι, ἀκριβῶς πρὸς τὸ συμφέρον τῆς πατρίδος, ὅτι δὲν πρέπει νὰ γίνω ὄργανον; Ὅταν ἔχω καὶ ἐγώ τὰς ιδέας καὶ τὰς σκέψεις μου; Ποῖος κινδυνεύει; Κινδυνεύει ἡ πατρίς; Κάθε ἄλλο! Κινδυνεύει μία πολιτικὴ ὠρισμένη, μία πολιτικὴ τὴν ὁποῖαν θὰ ἠδύνατο καὶ νὰ μὴ ἀκολουθήσῃ ἡ Ἑλλάς, χωρὶς νὰ κινδυνεύσῃ ἡ Πατρίς. Κινδυνεύει, ἂν θέλετε, ἡ Κυβέρνησις. Ἔστω, τὸ καθεστῶς. Ὅχι ὅμως ἡ πατρίς. Καὶ διατί ἐγώ πρέπει νὰ ἐνεργήσω τότε παρὰ τὴν συνείδησίν μου, διὰ νὰ ὑπηρετήσω ιδέας τὰς ὁποίας ἐγώ δὲν θεωρῶ συμφερούσας εἰς τὴν πατρίδα; Ἐπειδὴ μοῦ τὰς ζητεῖτε σεῖς; Ἀλλὰ ἐγώ εἶμαι ἀποφασισμένος, καὶ ἂν ὅλοι οἱ Ἕλληνες ἀπὸ κοινοῦ μοῦ ζητήσουν κάτι τὸ ὁποῖον ἐγώ νὰ θεωρῶ ἀσύμφορον, νὰ μὴ τὸ κάμω, καὶ ἄς με καταδικάσουν ὅλοι.

Τότε μοῦ λέγει ὁ Πρωτοπαπαδάκης: Θὰ σὲ καταδικάσουν ὅλοι.

Ἐγώ: Ἔστω. Θὰ ἔχω ὅμως ἡσυχον τὴν συνείδησίν μου, ὅτι ἔκαμα τὸ καθήκον μου.

Πρωτοπαπαδάκης: Οἱ συμπολιταὶ σου δὲν θὰ σοῦ συγχωροῦσαν ποτὲ τὴν ἄρνησίν σου.

Ἐγώ: Τί δὲν θὰ μοῦ συγχωρήσουν;

Πρωτοπαπαδάκης: Τὸ ὅτι δὲν ἠθέλησες νὰ συμμετάσχῃς τοῦ πολέμου.

Ἐγώ: Μὰ με συγχωρεῖς, κ. Πρωτοπαπαδάκη, εἶπα ὀργισμένος. Ποῖος σοῦ εἶπε, ὅτι ἀρνοῦμαι νὰ μετάσχω τοῦ πολέμου; Ἀρνοῦμαι νὰ ἀναλάβω ἀρχηγὸς τοῦ Ἐπιτελείου, ἀρνοῦμαι νὰ ἀναλάβω τὴν εὐθύνην τῆς διεύθυνσεως τοῦ πολέμου, ὁ ὁποῖος εἶναι παρὰ τὰς ιδέας μου, διότι δὲν συμφωνοῦμεν εἰς τίποτε. Ἀλλὰ δὲν ἀρνοῦμαι νὰ ὑπάγω εἰς τὸν πόλεμον. Ἐκαμα καὶ προηγουμένως εἰς τὸν κ. Πρωθυπουργὸν τὴν δῆλωσιν, τὴν ὁποῖαν καὶ τώρα

κάμνω ἐνώπιον ὄλων σας. Δέχομαι νὰ ἀνακληθῶ εἰς τὸν στρατὸν καὶ νὰ ἀναλάβω ὑπηρεσίαν μάχιμον, διοικητοῦ οἰασθήποτε μονάδος. Νὰ ἐνεργήσω ὡς πολεμιστής. Τὸ δέχομαι ἀμέσως, ἂνευ τῆς ἐλαχίστης ἀντιρρήσεως.

Πρωτοπαπαδάκης: Λοιπόν, δέχεσαι νὰ σὲ ἀνακαλέσωμεν ἀμέσως καὶ νὰ σὲ τοποθετήσωμεν διοικητὴν μεραρχίας;

Ἐγώ: Τὸ δέχομαι ἀμέσως.

Καὶ ἐννοεῖται, προσθέτει ὁ κ. Πρωτοπαπαδάκης με ὕφος ἀθῶον, ἔπειτα θὰ δυνάμεθα νὰ σὲ πάρωμεν ἀπὸ τὴν μεραρχίαν καὶ νὰ σὲ τοποθετήσωμεν ὁπουδήποτε, π. χ. εἰς τὸ Ἐπιτελεῖον ὡς ἀρχηγόν.

Ὁργίσθην καὶ τοῦ λέγω: Μὰ τί εἶναι αὐτὰ ποῦ λέτε, κ. Πρωτοπαπαδάκη, ἀστειεύομεθα;

Τότε τί νὰ σὲ κάμωμεν εἰς τὴν μεραρχίαν; λέγει ἡσύχως ὁ κ. Πρωτοπαπαδάκης.

Ὁ κ. Θεοτόκης μοῦ λέγει τότε: Δέξου, καημένε Μεταξᾶ, νὰ ἀναλάβῃς. Κάμε αὐτὸ τὸ beau geste.

Ἐνοχληθεὶς ἀπὸ τὴν λέξιν geste, ἡ ὁποία μοῦ ἐνεθύμισε παρωχημένας ἀνοησίας, τοῦ ἀπαντῶ: Ἐγώ, Θεοτόκη μου, δὲν συνηθίζω νὰ κάμω gestes, συνηθίζω νὰ κάμνω πράξεις λελογισμένας καὶ μεμετρημένας, καὶ νὰ ἀναλαμβάνω τὴν εὐθύνην των. Ἀλλὰ μόνον τῶν ἰδίων ἐμοῦ πράξεων.

Τότε ὁ κ. Γούναρης, ὅστις εἰσῆγα, μοῦ ἀποτείνεται ἐντόνος καὶ ὀργισμένος. Καὶ ἐπὶ τέλους, μοῦ λέγει, πρέπει νὰ συλλογισθῆς ὅτι ὁμιλοῦμεν μὲν ἐδῶ ὡς συνδεόμενοι διὰ φιλικῶν σχέσεων, ἀλλὰ ἡμεῖς οἱ τρεῖς εἴμεθα καὶ κάτι ἄλλο, ποῦ δὲν εἶσαι σύ. Εἴμεθα Κυβέρνησις. Καὶ ἔχομεν δικαιώματα. Καὶ δικαιούμεθα νὰ σὲ ἀνακαλέσωμεν εἰς τὸν στρατὸν, ἂν θέλωμεν. Καί, ἂν τολμᾷς, μὴν ὑπακούσης.

Οἱ ἄλλοι ἐκοιτάχθησαν με ὕφος ἰκανοποιημένον.

Μόνον ὁ κ. Ἐξαδάκτυλος εἶχεν ἐσκυμμένην τὴν κεφαλὴν μελαγχολικός. Συνεκρατῆθην καὶ ἀπήντησα ἡσύχως. Ἐχετε τὸ δικαίωμα καὶ θὰ ὑπακούσω.

Λοιπόν, ἀνακράζει ὁ κ. Γούναρης, ἐτι μᾶλλον ὀργισμένος καὶ κτυπῶν τὸν γρόνθον τοῦ ἐπὶ τινος τραπεζίου, τί μᾶς λέγεις τόσην ὥραν;

Ἀπήντησα ἡσύχως: Ἐχετε τὸ δικαίωμα νὰ με ἀνακαλέσητε καὶ νὰ μοῦ ἀναθέσητε ὑπηρεσίαν τοῦ βαθμοῦ μου καὶ ἔχι ἄλλην.

Ἐξακολουθεῖ ὁ κ. Γούναρης ἐν ὀργῇ: Τοῦ βαθμοῦ σου! Τοῦ βαθμοῦ σου! Τί ἐννοεῖς; Ὑποστράτηγον; Ὅχι, βέβαια, ὑποστράτηγον. Διότι μὴ λησμονεῖς πῶς ἐγίνες ὑποστράτηγος!

Ἀπήντησα ἡσύχως καὶ ψυχραιμότερα. Με ἐκάματε ὑποστράτηγον διὰ νὰ φύγω ἀπὸ τὸν στρατὸν.

Ἀπήντησε πάντοτε ἐν ὀργῇ: Μάλιστα! Διὰ νὰ φύγῃς! Διότι, ἂν δὲν ἐφευγες, ἂν ἔμενες εἰς τὸν στρατὸν, δὲν θὰ ἦσουν τώρα ὑποστράτηγος, διότι θὰ ὑπῆρχον ἄλλοι ἀρχαιότεροί σου, τοὺς ὁποίους δὲν ἔπρεπε νὰ ὑπερπη-

δήσης! Θὰ ἦσουν τώρα συνταγματάρχης.

Ἐγὼ ἠρώτησα πάντοτε ψύχραιμος: Τί θέλετε νὰ εἰπῆτε μὲ αὐτό;

Ἀπήντησε: Θέλω νὰ εἰπῶ, ὅτι, ἀνακαλούμενος τώρα, δὲν θὰ κάμης ὑπηρεσίαν ὑποστρατήγου, ἀλλὰ τοῦ βαθμοῦ ποῦ εἶχες, ἂν ἔμενες ἐν τῷ στρατῷ. Καὶ ἦτο λίαν τεταραγμένος ἐκ τῆς ὀργῆς.

Δηλαδὴ συνταγματάρχου, ἀπήντησα ἡσύχως.

Ναί, συνταγματάρχου, ἀπήντησε ἐντόνως.

Καὶ τότε, τοῦ λέγω μὲ ἔντονον ὄφρος, καὶ τότε πῶς μοῦ ζητεῖτε νὰ σᾶς κάμω ὑπηρεσίαν ἀρχιστρατήγου; Μοῦ ἀρνεῖσθε καὶ τὸν βαθμὸν τοῦ ὑποστρατήγου, τὸν ὁποῖον ἐδώσατε εἰς κάθε ἀνικανότητα, καὶ ζητεῖτε ἀπὸ ἐμὲ τὸ ἔργον τοῦ ἀρχιστρατήγου; Διότι αὐτὸ μοῦ ζητεῖτε κατ' οὐσίαν μὲ τὸ νὰ ἀναλάβω ἀρχηγὸς τοῦ Ἐπιτελείου.

Μοῦ λέγει, κάπως διστάζων: Εἰς τοὺς πολέμους τοῦ 12 καὶ 13 τί βαθμὸν εἶχες;

Ἀπαντῶ: Λοχαγοῦ.

Γούναρης: Καὶ τί ὑπηρεσίαν ἔκαμες;

Ἐγὼ: Δηθῆθυνα τὰς ἐπιχειρήσεις. Καὶ ἐγερεθῆς ὄρθιος καὶ μὲ ὀργὴν καὶ ἀγανάκτησιν τοῦ λέγω: Δηλαδὴ ἔκαμα ἔργον συνταγματάρχου, τουλάχιστον. Καθαυτὸ ἔργον μεγαλύτερου βαθμοῦ. Καὶ ἤμουν λοχαγός!

Ἐπεμβάίνει ὁ κ. Θεοτόκης καὶ μοῦ λέγει: Αὐτὸ ἐγένετο, διότι δὲν ὑπῆρχον οἱ ἀνώτεροι βαθμοφόροι.

Κυρίε Θεοτόκη, ἐξηκολούθησα μὲ ἀγανάκτησιν, δὲν ἤξεύρεις τὰ πραγματικά, δὲν ἦσαν εἰς τὴν Ἑλλάδα ὑπῆρχον οἱ βαθμοφόροι, ἀλλ' ἦσαν ἀνίκανοι διὰ τὸ ἔργον των. Τὸν βαθμὸν τὸν ἔδιδε τὸ κράτος εἰς ἄλλους καὶ τὴν ἐργασίαν τὴν ἐξήτει ἀπὸ ἐμέ. Καὶ ἐμὲ διετήρει εἰς τὰς μικροτέρας βαθμίδας τῆς ἱεραρχίας, διὰ νὰ μὴ τύχη καὶ δυσαρεστηθοῦν ἀκριβῶς ἐκεῖνοι τῶν ὁποίων ἐγὼ ἔκαμα τὸ ἔργον. Αὐτὸ εἶναι τὸ κράτος, τὸ ὁποῖον ἐσεῖς ἐκπροσωπεῖτε καὶ ἐν ὀνόματι τοῦ ὁποίου ὀμιλεῖτε καὶ μὲ ἀπειλεῖτε. Ἐνθυμεῖσαι, Ἐξαδάκτυλε, τὰ Γιάννινα; Ποῖος ἐπῆρε τὰ Γιάννινα; Ἐνθυμεῖσαι ποῦ ἐπέεζες εἰς τὴν Λόντραν τὸν Βενιζέλον νὰ μὲ στείλῃ εἰς τὴν Φιλιππιάδα; Διότι, τοῦ ἔλεγες, μόνον ἐὰν ὑπάγῃ ἐκεῖ ὁ Μεταξᾶς, θὰ πέσουν τὰ Γιάννινα; Ἐπῆγα. Τὰ ἐπήραμεν. Δὲν μοῦ λές, σὲ παρακαλῶ, τί ἔγινε μετὰ τὴν ἄλωσιν; Ἐνθυμεῖσαι ποῦ ἐσκορπίσθησαν οἱ προβιβασμοί; τὰ παράσημα, τὰ κορδόνια τῶν ὑπασιπιστῶν; Τί ἐπῆρες ἐσύ, ποῦ ἔσπασες ὑπηρετῶν, ποῦ σοῦ ὀφείλονται τόσα καὶ τόσα, ποῦ ἐθυσίασες πάντοτε τὸν ἑαυτὸν σου εἰς κάθε περίστασιν; Τί ἔχεις τώρα; Τὰ παιδιὰ σου δὲν εἶναι στρατηγοί; Σὲ ἔκαμαν στρατηγόν; Σὲ ἐτίμησαν μὲ τίποτε; Τώρα, τώρα ποῦ τὴν ὑπηρετεῖς; Τί κάθασαι ἔτσι σκυφτός καὶ κίτρινος, καὶ δὲν τολμᾷς νὰ μιλήσης; Σήκωσε τὸ κεφάλι σου! Σήκω ἐπάνω! Κοίταξέ τους ἐδῶ κατὰ πρόσωπον τοὺς κυριοὺς ἐδῶ πέρα, καὶ εἰπέ τους τί εἶναι τὸ κράτος, ἐν ὀνόματι τοῦ ὁποίου ἔρχονται νὰ μᾶς ὀμιλήσουν! Εἰπέ τους τὴν ἀλήθειαν.

Ἄλλοι ἔμειναν ἄναυδοι. Ὁ Ἐξαδάκτυλος, ὠχρός, ἐκοίταζε κατὰ γῆς.

Ἐξηκολούθησα λυσσᾶν: Ἀκόμη καὶ τώρα ποῦ ἐκρεμασθήκατε εἰς ἐμέ, κλαίγετε τὸν βαθμὸν ποῦ μοῦ ἐδώσατε διὰ νὰ φύγω, βαθμὸν ποῦ τὸν ἔδιδετε εἰς ἄλλους τοὺς στασίμους, τοὺς φεύγοντας ἀπὸ τὸν στρατόν. Καὶ μοῦ τὸν ἐδώσατε μὲ τὴν αὐτὴν ἀκριβῶς διαδικασίαν. Καὶ αὐτὸν τὸν βαθμὸν τὸν κλαίγετε τώρα! Μὰ εἶναι νὰ μὴν ἀγανακτῆ κανεὶς; Σᾶς τὸ λέγω καθαρά. Ἀπέναντι τοιοῦτου κράτους εἶμαι καὶ ἐγὼ ἀντάρτης! Ναί, εἶμαι ἀντάρτης! Τολμήσατε νὰ βάλετε χερί ἐπάνω μου!

Οὐδεὶς ὠμίλει πλέον.

Δὲν σᾶς τὰ λέγω αὐτὰ, εἶπα ἡσυχώτερος, ἀποτεινόμενος πρὸς τὸν κ. Γούναρην, ὡς παράπονα, τὰ ὁποῖα μὲ κάμουν τώρα νὰ ἀρνοῦμαι νὰ ἐπανέλθω. Ὅχι. Διὰ τί δὲν θέλω νὰ ἀναλάβω τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Ἐπιτελείου, σᾶς τὸ ἐξήγησα προηγουμένως. Ἐὰν ἠρεθίσθην καὶ εἶπα ὅσα εἶπα, εἶναι διότι ἐθίζατε πράγματα, ποῦ δὲν ἔπρεπε νὰ θιγῶσι. Αὐτὰ ὅμως δὲν μὲ ἐπηρεάζουν καθόλου εἰς τὴν ἀπόφασίν μου. Ἐγὼ πλέον ἐφυγα ἀπὸ τὸν στρατόν. Τὰ παθήματα ὅμως ἐμοῦ καὶ τῶσων ἄλλων χαρακτηρίζουν τὴν κατάστασιν. Καὶ σεῖς, κ. Θεοτόκη, ποῦ διοικεῖτε τώρα τὸν ἐλληνικὸν στρατόν, καλὸν νὰ ἔχετε αὐτὴν τὴν κατάστασιν ὑπ' ὄψιν σας. Ὅχι δι' ἐμέ. Ἐγὼ δὲν ἔχω ἀνάγκην πλέον καμίας. Ἀλλὰ δι' ἐκείνους ποῦ μένουν. Δι' ἐκείνους ποῦ εἰμπορεῖ νὰ φύγουν αὔριον ἀπογοητευμένοι, καὶ τοὺς ὁποίους, ἀφοῦ φύγουν, εἰμπορεῖ νὰ ἀνακαλύψετε πῶς τοὺς ἔχετε ἀνάγκην.

Μετὰ τὸ ζῆσχιμα αὐτό, ἡ ἡρεμία ἐπανῆλθε βραδέως. Ἀπεφύγαμεν ὅλοι νὰ ἐξακολουθήσωμεν τὴν γενικὴν συζήτησιν. Ἄλλ' ὠμίλει ὁ εἰς πρὸς τὸν ἄλλον ἰδιαιτέρως. Ὁ κ. Γούναρης ἀνεδίφει μερικὰ τηλεγραφήματα ἐκ τοῦ μετώπου, τὰ ὁποῖα εἶχε φέρει μεθ' ἑαυτοῦ, καὶ ὠμίλει ἰδιαιτέρως μὲ τὸν κ. Ἐξαδάκτυλον. Φαίνεται, ὅτι εἶχε λάβει τὰς εἰδήσεις περὶ ἐγκαταλείψεως τοῦ Ἀφιδν-Καρά-Χισάρ! Ὁ κ. Πρωτοπαπαδάκης ὠμίλει μαζὶ μου καὶ μὲ τὸν κ. Θεοτόκην μὲ τὴν κατάστασιν ὀπλισμοῦ ἀνὰ χεῖρας, ἀπορῶν πῶς, ἐνῶ εἴχαμεν 70 χιλ. μάνλιχερ, ὅλα ἐν Μ. Ἀσίᾳ ὅσα εἴχαμεν, ὁ Παπούλας ἐξήτει ὅπλα, ἐξήτει δηλ. νὰ τοῦ στέλλωνται οἱ ἄνδρες ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ ὀπλισμένοι.

Ἦστερα εἰσῆλθεν ὁ κ. Μάλωσης, διευθυντὴς τοῦ γραφείου τῆς Βουλῆς, καὶ ἤρχισε νὰ συνεργάζεται μὲ τὸν κ. Γούναρην. Ὁ κ. Πρωτοπαπαδάκης ἀπεσύρθη εἰς μίαν γωνίαν μὲ τὸν κ. Ἐξαδάκτυλον. Καὶ ὁ κ. Θεοτόκης εἰσῆλθε μαζὶ μου εἰς παρακείμενον δωμάτιον. Μοῦ λέγει: Ἐχεις ὅλα τὰ δίκαια τοῦ κόσμου, διὰ τὸν τρόπον ποῦ σοῦ ἐφέρθη ἡ ὑπηρεσία. Ἀλλὰ τώρα δέξου νὰ ἀναλάβῃς καὶ θὰ τὰ κερδίσης ὅλα. Θὰ τὰ πάρῃς ὅλα μαζεμένα.

Ἀπατάσαι, τοῦ ἀπήντησα. Δὲν θέλω πλέον τίποτε. Ἀπολύτως τίποτε. Φαντάζεσαι, ὅτι ἐπηρεάζομαι ἀπὸ τὰ ἐν τῷ στρατῷ παθήματά μου καὶ δὲν ἀναλαμβάνω; Ἀπατάσαι. Ὅχι, δὲν μὲ γνωρίζεις καλά. Δὲν ἀναλαμβάνω, διότι αὐτὸ μοῦ ὑπαγορεύει ἡ συνείδησίς μου.

Μὰ τί νὰ γίνῃ, μοῦ λέγει. Καμιά φορά πρέπει νὰ παραβιάζῃ κανεὶς τὴν συνείδησίν του, χάριν γενικωτέρων συμφερόντων.

Ὅχι, τοῦ λέγω. Ἐγώ, τουλάχιστον, δὲν θὰ τὸ κάμω ποτέ. Σοῦ ἐπαναλαμβάνω τὸ ἔκαμα ἄλλοτε. Καὶ σοῦ διηγήθῃν διάφορα συμβάντα τοῦ παρελθόντος μου. Ἰδίως συμβάντα τινὰ ἀπὸ Σεπτεμβρίου 1915 μέχρι Ἰουνίου τοῦ 1917, ποῦ, ἂν ὑπερίσχυε ἡ γνώμη μου, θὰ ἤλλαζεν ὁ ροῦς τῶν γεγονότων, καὶ δὲν θὰ ὑφιστάμεθα ὅσα ὑπέστημεν. Ἐν τούτοις δὲν εἰσηκούσθην ἀπὸ ἐκείνων πού διηύθουν τότε. Καὶ ἐγὼ δὲν παρητήθην τῆς συνεργασίας μὲ αὐτούς, δὲν ὑπερασπίσθην τὰς ιδέας μου, ὑπέκυψα, ἐξηκολούθουν συνεργαζόμενος, ὅπως ἔβγουν πέρα ιδέαι ἄλλων, ποῦ ἤξευρα πὼς ἦσαν ὀλέθρια. Συνήργησα εἰς πράγματα, παρὰ τὴν συνείδησίν μου, ποῦ ἤξευρα πὼς θὰ μᾶς βλάψουν. Διὰ νὰ μὴ χωρίσωμεν, διὰ νὰ μὴ ἀρνηθῶ τὰς ὑπηρεσίας μου εἰς τοιαύτας κρίσιμους στιγμὰς τῆς πατρίδος. Δὲν τὸ κάμνω πλέον, τοῦ εἶπα. Δι' αὐτὸ παρητήθην, ἀφῆκα τὸ στάδιόν μου, τίς οἶδε τί μέλλον, διὰ νὰ ἔχω τὴν ἐλευθερίαν νὰ ἀκολουθῶ τὰς ιδέας μου, καὶ νὰ ἀγωνίζομαι δι' αὐτάς. Καὶ σεῖς θέλετε τώρα νὰ ἀπαρνηθῶ τὸν σκοπὸν διὰ τὸν ὁποῖον ἐθυσίασα τόσα πράγματα.

Ἐξηκολούθησεν ἡ ὁμιλία εἰς αὐτὸν τὸν τόνον. Εἰς μίαν στιγμὴν ἤρεμίας, λέγει ὁμιλῶν πρὸς τὸν ἑαυτὸν του μὲ σιγανὴν φωνήν: «Τότε δὲν μένει ἄλλο παρὰ νὰ παραιτηθῶ ἐγὼ καὶ νὰ ἔλθῃς σὺ Ἵπουργός».

Ἀτήντησα μὲ τετριμμένον κομπλιμέντον, ἀποφεύγων νὰ δώσω ὄρισμένην ἀπάντησιν. Δὲν ἐπερίμενον ἄλλωστε ἀπάντησίν μου. Ἦτο σκέψις ἐκφρασθεῖσα μεγαλοφώνως, καὶ ἔχει πρότασις.

Ἀνέμενα νὰ διεθυνθῇ εἰς τὸν Γούναρην καὶ νὰ τοῦ κάμῃ τὴν πρότασιν. Καὶ ἤμουν περίεργος νὰ ἰδῶ εἰς ποίαν ἀμηχανίαν θὰ περιήρχετο ὁ Γούναρης καὶ ποίας ἀφορμὰς θὰ εὑρίσκεν ὅπως ἀρνηθῇ, διότι ἤξευρα ὅτι δὲν τὸ ἤθελεν. Ἄλλ' οὔτε ὁ κ. Θεοτόκης μετέβη πρὸς τὸν κ. Γούναρην, οὔτε ἐπανέλαβε τὴν σκέψιν του.

Ἐφυγεν ὁ κ. Μάλωσης καὶ συνηθροίσθημεν ἄλλοι πάλιν εἰς τὸ γραφεῖον τοῦ κ. Πρωτοπαπαδάκη. Ἐκάθησα εἰς μίαν πολυθρόναν καὶ ἀκούμβησα τὸ κεφάλι μου εἰς τὰ χέρια μου. Ἦμουν κατάκοπος. Ἦτο σχεδὸν ἡ 2α μετὰ τὸ μεσονύκτιον. Ἐπὶ 4 ὥρας ὑφιστάμενη συνεχῶς τὰς ἐπιθέσεις τεσσάρων ἀνθρώπων ὅπως μὲ βιάσουν εἰς ὅ,τι ἡ συνείδησίς μου ἀπέκρουε. Ὅλοι οἱ πειρασμοὶ μὲ ἐπίεσαν. Θέσεις μεγάλαι, βαθμοί, δόξα, κίνδυνος νὰ θεωρηθῶ ἀρνησιπατρὶς, κίνδυνος νὰ ἔχω τὴν κατακραυγὴν τοῦ κόσμου, νὰ χάσω καὶ ὅσῃν ὑπόληψιν ἀπέκτησα, ἀπειλαὶ τοῦ Γούναρη. Ὅλα, ὅλα τὰ ἐδοκίμασα. Ἀντέσχον εἰς ὅλα, ἀλλὰ ἡσθάνομην βαρεῖαν κόπωςιν. Ἦσθάνομην ἐπὶ πλέον τὴν στενωχωρίαν νὰ εὑρίσκωμαι μὲ τοὺς ὁποίους ἐχωρίσθην ψυχικῶς, ἢ μᾶλλον πρὸς τοὺς ὁποίους ἀπεκάλυψα, ὅτι τίποτε κοινὸν δὲν ἔχομεν μαζί. Μὲ τοὺς ὁποίους ὅμως συνεδέομην πρὶν. Ἦτο ἓνα κομμάτι τῆς ζωῆς μου, τὸ ὁποῖον ἐγίνετο παρελθόν.

Μετὰ ὁμιλίας τινάς, τοὺς ἔδωσα τὴν τελευταίαν συμβουλήν νὰ κάμουν τὸν Ξενοφ. Στρατηγὸν ἀρχηγὸν τοῦ Ἐπιτελείου καὶ νὰ ἀποφύγουν τὸν Δούσμανην, ὁ ὁποῖος οὔτε ἱκανὸς ἦτο, καὶ πράγματα θὰ τοὺς ἐγέννα.

Ἐπειτα ἐχωρίσθημεν. Θὰ ἦτο περίπου 3 1/2 μετὰ τὸ μεσονύκτιον. Ὅταν ἐπέστρεψα εἰς τὸν οἶκόν μου ἤρχιζε νὰ χαράζῃ. Μέσα μου ἤμουν εὐχαριστημένος, καὶ δὲν εὑρίσκα τίποτα νὰ μεμφθῶ ἑμαυτόν.

Νέον Φάληρον. Συνεπληρώθη ὀλίγον κατ' ὀλίγον μέχρι 25 Μαΐου 1921.

30 Μαρτίου, Τρίτη

Ἔως μεσάνυκτα εἰς Χαλκοκονδύλην.— Σπίτι. Εἶμαι εὐχαριστημένος ὅτι ἀντέστην. Μέσα μου ὅμως μελαγχολῶ διότι χωρίζομαι μὲ δλους.— Ἀπόγευμα Φώντας¹. Τὰ ἴδια. Ἐδέχθη ὑπὸ Δούσμανην.— Σκέπτομαι δι' ἐπιστολὴν εἰς «Ν. Ἡμέραν». Μὲ Χαλκοκονδύλην. Ἀναβάλλομεν.

31 Μαρτίου, Τετάρτη

Νέαι ἤτται.— Πιέσεις διὰ συμμετοχὴν μου. Ἀγὼν μου ὅπως ἀποφύγω.— Βράδου λογαριασμοί. Δὲν βγαίνομεν πέρα.

Α Π Ρ Ι Λ Ι Ο Σ 1 9 2 1

1 Ἀπριλίου, Πέμπτη

Διορισμὸς Β. Δούσμανη καὶ Ξ. Στρατηγοῦ εἰς τὸ Ἐπιτελεῖον. Ὡστε ἐτελείωσα μὲ τὰς ἐπ' ἐμοῦ πιέσεις. Κοινὴ γνώμη, καθὼς μοῦ λέγουσιν πολλοί, μὲ ζητεῖ. Ἀλήθεια ἄρα γε;— Βράδου Βάλβης. Ἀτέρμων διήγησις.— Τηλεγραφοῦμεν μαμᾶς δι' ἔλευσίν της.

2 Ἀπριλίου, Παρασκευὴ

Ἠσυχάζω.— Βράδου Βάλβης.

3 Ἀπριλίου, Σάββατον - 4 Ἀπριλίου, Κυριακὴ - 5 Ἀπριλίου, Δευτέρα

Ταξίδι εἰς Κόμην μὲ Ρουσσὸν καὶ ἐξαδέλφους.— Λυποῦμαι διότι ἄφησα μόνην τὴν Λέαν.— Τρικυμία. Κυριακὴν ἀποβιβαζόμεθα Λιανὴν Ἄμμον.— Ἀπόγευμα Πλάταν. Ἐνορία. Κύμη.— Βροχή.— Νύκτα σκέψις Λέας νὰ ἐπιστρέψω.— Δευτέρα πρῶτ' ἐπιστρέφομεν δι' αὐτοκινήτου. Βρέχει. Φθάνομεν Χαλκίδα. Ἐπιστρέφομεν Ἀθήνας.— Ὑβρεις «Νέας Ἑλλάδος». Διαμαρτυρία «Πρωτευούσης». Δίδω ἀπάντησιν εἰς «Νέαν Ἡμέραν»².— Ἐρχεται μαμά.

1. Ὁ Ξενοφὼν Στρατηγός.

2. Βλέπε τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Ι. Μεταξᾶ στὸ Παράρτημα ἀριθ. 10. Οἱ Ἐφημε-